

**Bronontsluiting
voor de negentiende
en twintigste eeuw**

Bronontsluiting
voor de negentiende
en twintigste eeuw

Teksten van een symposium georganiseerd door
het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

B.G.J. de Graaff
A.J. Veenendaal jr. (red.)

Dit is een interne publikatie van het
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

WOORD VOORAF

Op 12 en 13 januari 1995 organiseerde het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) een symposium met als thema 'Bronontsluiting voor de negentiende en twintigste eeuw' in het gebouw van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. De bijeenkomst was in eerste instantie bedoeld voor bestuur, commissies van advies en medewerkers van het ING, ter voorbereiding van nader vast te stellen beleid.

De bijdragen zoals hier afgedrukt zijn de teksten van de verschillende sprekers op dit symposium, hier en daar licht bewerkt voor publikatie in gedrukte vorm. Als eerste stuk is opgenomen de Discussienota, opgesteld door B.G.J. de Graaff, en die door de verschillende sprekers als uitgangspunt is genomen.

Als bijlage is opgenomen een verslag van een internationale conferentie betreffende de uitgave van documenten voor de buitenlandse politiek. Tijdens deze conferentie zijn een aantal ideeën geventileerd, die nauw aansluiten bij het behandelde op het ING symposium.

's-Gravenhage, maart 1995.

INHOUD

- I DISCUSSIONOTA 1
B.G.J. de Graaff
- II RUGGEGRAATUITGAVEN 7
B.G.J. de Graaff
- III RUGGEGRAATUITGAVEN OP HET TERREIN VAN DE OVERHEID; EEN ONDERZOEKSGIDS 12
F.J.M. Otten
- IV RUGGEGRAATUITGAVEN BUITEN HET TERREIN VAN DE OVERHEID; DE MAATSCHAPPIJ 17
L.J. Altena
- V RUGGEGRAATUITGAVEN BUITEN HET TERREIN VAN DE OVERHEID; HET BEDRIJFSLEVEN 21
K.E. Sluyterman
- VI ASPECTUITGAVEN 1 24
J.C.H. Blom
- VII ASPECTUITGAVEN 2 26
D. Bosscher
- VIII ONTSLUITING VAN PERSOONLIJKE DOCUMENTEN 31
J.C.F.J. van Merriënboer
- IX ONTSLUITING VAN EGODOCUMENTEN 37
J.P. de Valk
- X PIVOT EN HET BLOOTLEGGEN VAN DE CONTEXT 42
R.C. Hol
- XI STRUCTUUR, INHOUD EN SAMENHANG 46
P.J. Horsman
- XII BRONONTSLUITING EN DE ARCHIEFWET 49
S.F.M. Plantinga
- XIII BRONONTSLUITING EN DE WET OPENBAARHEID BESTUUR 54
A.L.M. van Zeeland
- XIV ALTERNATIEVEN VOOR 'PAPIEREN' UITGAVEN 58
P.K. Doorn
- XV NIEUWE VORMEN VAN BRONONTSLUITING BIJ HET ING 67
K.J.P.F.M. Jeurgens
- XVI SAMENWERKING TUSSEN ING EN UNIVERSITEITEN 71
P. de Rooij
- VII SAMENVATTING 74
B.G.J. de Graaff
- XVIII VERSLAG VAN DE 'THIRD CONFERENCE OF EDITORS OF DIPLOMATIC DOCUMENTS' TE OTTAWA, MEI 1994 78
M. van Faassen & B.G.J. de Graaff

I

DISCUSSIONOTA TEN BEHOEVE VAN HET SYMPOSIUM**'bronontsluiting voor de negentiende en twintigste eeuw'***B.G.J. de Graaff***Inleiding**

Uitgangspunt voor de discussie zoals bedoeld door het ING was een passage in het recent door het Algemeen Bestuur van het ING vastgestelde rapport 'Terugblik en Werkplan van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis':

Het instituut zal zijn beleid ten aanzien van de bronontsluiting voor de nieuwste tijd concreter formuleren. De vraag is welke bronnen en welke wijzen van ontsluiting (handleidingen, gidsen, tekstuitgaven) het meest in aanmerking komen. De omvang die de centrale overheidsadministratie (een terrein dat binnen de RGP-traditioneel ruim vertegenwoordigd is) in de moderne tijd heeft aangenomen, levert in dit verband een serieus probleem op. Gestreefd wordt naar een op dit probleem toegespitste onderzoeksstrategie.

Doel van het symposium was de bedoelde vragen in behandeling te nemen teneinde vervolgens tot beleidsformulering te kunnen komen.

In hoofdlijnen kunnen er drie categorieën van bronontsluiting worden onderscheiden: ruggegraatedities, aspectuitgaven en ontsluiting van persoonlijke documenten.

Ruggegraatuitgaven

Ruggegraatedities zijn steeds een belangrijk aandachtspunt van het ING geweest bij haar uitgavebeleid. Zulke edities betreffen de ontsluiting van bronnen van centrale overheidsorganen, bestuurlijke en kerkelijke instellingen en particuliere organisaties die op hun terrein een spilfunctie hebben vervuld in de Nederlandse samenleving. Een voorbeeld is de uitgave *Resolutiën van de Staten-Generaal 1610-1670*. Dergelijke uitgaven worden bij uitstek door veel onderzoekers met zeer uiteenlopende vraagstellingen geraadpleegd. Door tekstuele uitgave van bronnenmateriaal of een andere vorm van bronontsluiting ontstaan hulpmiddelen voor het raadplegen van deze bronnen, die zowel de structuur van de organisatie blootleggen als het inhoudelijk belang van het archief aangeven.

Alvorens ook voor de negentiende en twintigste eeuw dit aandachtspunt van het ING gestalte te geven, dienen zich een aantal vragen aan, zoals:

1. Zijn tekstuele ruggegraatuitgaven (integraal of selectief) voor de negentiende en twintigste eeuw nog mogelijk en gewenst?
2. Verzet de massaliteit van documenten zich misschien tegen zulke uitgaven? Daarbij moet niet alleen worden gedacht aan de omvang van een dergelijke publikatie maar ook aan de gevolgen voor het publikatietempo en de flexibiliteit van het instituutsbeleid.
3. Hoe toegankelijk zijn de documenten reeds zonder ontsluiting voor de onderzoeker? Met andere woorden, wat zou de toegevoegde waarde zijn van tekstuele ontsluiting? Maakt het bij de beantwoording van deze vraag verschil of men spreekt over een verbaalstelsel of een dossierstelsel? (zie voor een nadere uitleg van deze begrippen bijlage 1)

4. Is een andere vorm van ontsluiting van ruggegraatbestanden gewenst dan een tekstuele? Te denken valt aan inhoudelijk beredeneerde archiefgidsen.
5. Tot hoever kan men in de tijd doorgaan met archiefverwijzingen met het oog op het feit dat eerst na verloop van langere tijd archieven hun definitieve ordening hebben gekregen?
6. Welke overheidsorganen komen voor ruggegraat-ontsluiting, in welke vorm dan ook, in aanmerking? Daarbij dient niet alleen het centrale overheidsniveau, maar zouden ook de provinciale en gemeentelijke niveaus in de beschouwing moeten worden betrokken.

Tot zover is alleen gesproken over ruggegraatbestanden van de overheid. In het ING-rapport 'Terugblik en Werkplan van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis' wordt over ruggegraatuitgaven echter opgemerkt:

Met nadruk wordt erop gewezen dat het hier ook gaat om landelijke bestuursorganen in algemene zin. Instellingen en organisaties buiten de overheid, zoals de besturen van de grote landelijke politieke partijen, vakbonden, overleg- en adviesorganen op sociaal-economisch gebied en kerkelijke instanties, worden dus niet uitgesloten.

Vanzelfsprekend kan tijdens het symposium niet het gehele scala aan objecten voor een ruggegraatuitgave buiten het terrein van de overheid in kaart worden gebracht. De congresorganisatie heeft echter twee sprekers bereid gevonden op grond van hun eigen kennis en onderzoekservaring ideeën te opperen omtrent een dergelijk type uitgave. Daarbij kunnen de volgende vragen aan de orde komen:

1. Zijn er sectoren van de samenleving buiten het terrein van de overheid die een dergelijke spilfunctie hebben vervuld dat zij de aandacht van het ING verdienen?
2. Hoe zijn de archieven van dergelijke instellingen geordend? Zijn zij reeds goed toegankelijk, zodat een ontsluiting door het ING weinig toegevoegde waarde zou hebben? Of zouden onderzoekers juist sterk gebaat zijn bij een ontsluitingsmiddel?
3. Wat zou in zo'n geval het meest geschikte of gewenste middel van ontsluiting zijn: een (al dan niet selectieve) tekstuele uitgave, een broncommentaar, een inhoudelijk beredeneerde inventaris, etc.? Overwegingen bij de keuze voor een bepaald ontsluitingsmiddel kunnen zijn: de omvang van het archiefbestand en de reeds bestaande vorm van archivalische ontsluiting.

Aspectuitgaven

Behalve door ruggegraatuitgaven heeft het ING onder meer ook materiaal ontsloten dat deelaspecten van de Nederlandse geschiedenis illustreert. Dit is juist op het terrein van de negentiende en twintigste-eeuwse geschiedenis sterk het geval geweest met de *Bescheiden betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland, 1848-1919* en de *Documenten betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland, 1919-1945* en de *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*. Zulke aspectuitgaven beperken zich niet tot het archiefbestand van één centraal orgaan, maar ontsluiten vanuit een thematische invalshoek tal van archieven.

Zijn naast de reeds genoemde aspectuitgaven voor het terrein van de negentiende en twintigste-eeuwse geschiedenis nog meer van dergelijke uitgaven gewenst? Vanuit deze centrale vraag zijn onder meer de volgende deelvragen af te leiden:

1. Verdienen aspectuitgaven de voorkeur boven ruggegraatuitgaven?
2. Op welke wijze dienen thema's te worden ontsloten? Door (al dan niet selectieve) tekstuele uitgaven, door broncommentaren, door inhoudelijk beredeneerde archiefgidsen of anderszins?
3. Welke thema's komen in aanmerking voor een aspectuitgave? Is het mogelijk een prioriteitenstelling aan te geven gezien de beperkte hoeveelheid beschikbare middelen? Is bij aspectuitgaven niet het risico aanwezig dat het ING, dat speciaal een functie heeft op de langere termijn van het onderzoek, zich bij de vaststelling van de thema's zou laten leiden door onderzoeksverlangens geformuleerd vanuit korte-termijn-behoeften?

Persoonlijke documenten

Naast ruggegraat- en aspectedities heeft, vooral de laatste jaren, bij het ING de uitgave van documenten van personen goede voortgang ondervonden. Voor de negentiende en twintigste eeuw kunnen genoemd worden: *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, *De Briefwisseling van G. Groen van Prinsterer* en de *Dagboeken en aantekeningen van W.H. de Beaufort 1874-1918*.

Men kan zich de volgende vragen stellen:

1. Hoe dienen persoonlijke documenten voor de negentiende en twintigste eeuw ontsloten te worden? Is er behoefte aan een verwijzende gids naar vindplaatsen, aan korte omschrijvingen van de inhoud van de egodocumenten, aan uitgave van individuele documenten, etcetera of aan een combinatie van deze mogelijkheden?
2. Heeft de uitgave van persoonlijke documenten voor de negentiende en twintigste eeuw een toegevoegde waarde ten opzichte van ruggegraat- en aspectuitgaven, of kan die door de bewerker worden gecreëerd?
3. Welk soort persoonlijke documenten komen voor uitgave in aanmerking? Brieven; dagboeken; memoires, etcetera?
4. Op welk terrein van de geschiedenis dienen egodocumenten ontsloten te worden? Politiek, bedrijfsleven, cultuur, etcetera? Is in dit opzicht prioriteitenstelling mogelijk (zonder dus in te gaan op de waarde van een individueel persoonlijk document)?

De relatie van het ING tot andere instellingen

In het ING-rapport 'Terugblik en Werkplan' wordt aan de constatering dat voor de negentiende en twintigste eeuw 'modern bronnenmateriaal zo overvloedig aanwezig [is] dat een bronnengids dikwijls een zinnvoller vorm van bronontsluiting is dan een tekstuitgave', de conclusie verbonden dat ten aanzien van toekomstige uitgaven het ING 'nadrukkelijk [zal] overwegen of een beperkte archiefontsluiting in de vorm bijvoorbeeld van een gids niet de voorkeur verdient boven een tekstuitgave'. Daarmee beweegt het ING zich sterker dan voorheen in de richting van een archivalische ontsluiting. Omgekeerd zijn de laatste jaren in het archiefwezen tendensen kenbaar om tot een meer inhoudelijke vorm van ontsluiting te komen, waardoor het archiefwezen het werkterrein van het ING begint te naderen. Het Project Invoering Verkorting OverbrengingsTermijn (PIVOT) van de Rijksarchiefdienst produceert ten behoeve van archiefselectie bovendien institutionele onderzoeken, terwijl ook het ING ernaar streeft haar kennis van besluitvormingsstructuren en -processen in haar middelen van bronontsluiting voor de gebruiker beschikbaar te stellen.

In het licht van deze en andere ontwikkelingen kan men zich afvragen welke toegevoegde waarde bepaalde vormen van archiefontsluiting nog hebben ten opzichte van hetgeen het archiefwezen reeds biedt. Daardoor dringen zich de volgende vragen op:

1. Begeeft het ING zich met archiefgidsen niet teveel in de richting van het archiefwezen? Of is een dergelijke vorm van overlap, complementariteit en dergelijke juist toe te juichen? Zouden er afspraken kunnen en moeten worden gemaakt over taakafbakening of werkverdeling?
2. Zijn tekstuele uitgaven nog nodig en nuttig bij de huidige wijze van archiefontsluiting? Kan de onderzoeker niet reeds moeiteloos zijn weg vinden naar het archief en treft hij daar zonder veel problemen wat hij zoekt?

Het ING kent van oudsher zowel interne bewerkers (instituuksmedewerkers) als externe bewerkers (meestal universitaire medewerkers). 'Externe bewerkers zijn voor het ING van groot belang, alleen al vanwege de impuls die zij kunnen geven aan de wisselwerking tussen instituutprojecten en universitair onderzoek', aldus een passage in het eerder genoemde ING-rapport 'Terugblik en Werkplan'. De laatste jaren is de externe bijdrage aan de uitvoering van het uitgavenprogramma van het ING echter afgenomen. Een van de oorzaken daarvoor is de voor universitaire begrippen relatief lange looptijd van ING-projecten; een andere oorzaak is de afnemende hoeveelheid onderzoekstijd van universitaire medewerkers. Het ING stelt pogingen in het werk om de wisselwerking met de universiteiten bij de uitgaven te handhaven, onder meer door middel van het verlenen van assistentie bij uitgaven waaraan universitaire medewerkers bijdragen en door verkorting van de duur

van projecten. Ook wordt wel de mogelijkheid geopperd van meer promoties op basis van bronontsluiting. In het verleden zijn bij andere para-universitaire instellingen dan het ING ook bronnenuitgaven verschenen. Zo verschenen bijvoorbeeld bij het RIOD het dagboek van A. Frank en de briefwisseling van M. Rost van Tonningen en bij het KDC de geschriften van A. Ariëns.

In het licht van het voorafgaande en mogelijk andere overwegingen doen zich de volgende vragen voor:

1. Zijn er mogelijkheden tot intensivering van de externe contacten van het ING?
2. Zijn er bepaalde terreinen van de geschiedwetenschap — politieke geschiedenis, instituutsgeschiedenis, economische geschiedenis etcetera — waarop samenwerking meer kans maakt dan op andere?
3. Komen bepaalde categorieën van uitgaven, zoals ruggegraatuitgaven (betreffende organen met een spilfunctie in de samenleving), aspectuitgaven (betreffende bijvoorbeeld het buitenlands beleid of de Nederlands-Indonesische betrekkingen) of persoonlijke documenten, meer voor samenwerking in aanmerking dan andere?
4. Zijn er bepaalde typen ontsluiting, zoals tekstuitgaven, archiefgidsen, broncommentaren, enzovoorts die zich meer voor samenwerking lenen dan andere?
5. Is het wenselijk om tot taakafbakening of werkafspraken omtrent bronontsluiting door het ING en andere instellingen te geraken?
6. Is het reëel voor het ING om samenwerking met andere instellingen na te streven? Of lopen daar de onderzoekstijd en -middelen zodanig terug dat dergelijke pogingen beter opgegeven kunnen worden?

Wetgeving ten aanzien van archief, openbaarheid en privacy

Nu het ING systematisch de mogelijkheden van bronontsluiting voor de negentiende en twintigste eeuw in kaart brengt en daarmee ook het meer recente tijdvak aan de orde komt, doemt de vraag op wat de gevolgen van archief-, WOB- en privacybepalingen voor speciaal uitgaven betreffende het tijdvak na 1945 kunnen zijn (voor een korte introductie van deze wetgeving zie bijlage 2). Te denken valt aan de volgende vragen:

1. Zijn tekstuele uitgaven mogelijk zonder dat te vrezen valt dat als gevolg van openbaarheidsbeperkingen de edities niet integer kunnen zijn? Is het niet veiliger om te kiezen voor bijvoorbeeld beredeneerde inventarissen of broncommentaren?
2. Hebben archiefverwijzende gidsen voor dit tijdvak zin of lopen zij het gevaar achterhaald te worden door het feit dat eerst na verloop van langere tijd archieven hun definitieve ordening hebben gekregen?
3. Valt bij uitgaven waarin instellingen of beleid centraal staan te verwachten dat privacybepalingen een rol zullen spelen?
4. Hoe ligt dit ten aanzien van de uitgave van egodocumenten?
5. Welke verschillen bestaan er wat betreft de privacy-gevoeligheid en -bepalingen tussen overheidsarchieven en particuliere archieven? Maakt het verschil of een dagboek zich bevindt in een particuliere, een justitiële of politieke collectie?

Nieuwe vormen van ontsluiting

Het ING is traditioneel bekend door haar 'groene delen'. De afgelopen jaren hebben zich tal van nieuwe technische mogelijkheden aangediend voor de ontsluiting van bronnenmateriaal en de beschikbaarstelling van de resultaten daarvan. De resultaten zouden bijvoorbeeld gepubliceerd kunnen worden door middel van beeldplaat, Internet, cd-rom, enzovoort. Zijn dergelijke media een alternatief voor papieren uitgaven? Of is het verkeerd om deze vraag in termen van 'of/of' te stellen en gaat het veel meer om 'en/en'? Deelvragen die daarbij aan de orde kunnen komen zijn:

1. Wat is wenselijk vanuit het perspectief van de gebruikers, respectievelijk verschillende categorieën gebruikers?
2. Wat is mogelijk (organisatorisch en financieel) vanuit de optiek van het ING?

3. Maakt het bij de keuze van de vorm van de uitgave verschil of het gaat om tekstuitgaven, broncommentaren, beredeneerde archiefinventarissen of andere vormen van ontsluiting?
4. Hoe is het gesteld met de duurzaamheid van alternatieve publikatievormen?

Deze en mogelijk andere vragen zullen hopelijk leiden tot een vruchtbaar debat dat aanzetten zal geven tot het in de komende jaren voor de negentiende en twintigste eeuw te voeren ontsluitingsbeleid.

Bijlage 1. Archiefstelsels

Wie zich bezighoudt met archiefonderzoek betreffende de overheid in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw stuit in hoofdzaak op twee soorten archiefstelsels. Het eerste is het dossierstelsel, het tweede het verbaalstelsel.

Het *dossierstelsel* is de meesten bekend. Alle op een bepaald onderwerp betrekking hebbende zaken zijn bij elkaar opgeborgen. Het stelsel is relatief eenvoudig. De onderzoeker dient er echter rekening mee te houden dat de indertijd aan de dossiers gegeven omschrijvingen niet hoeven te corresponderen met zijn onderzoeksvraag. Er wordt van de onderzoeker dus enige inventiviteit verlangd ten aanzien van de trefwoorden waaronder voor hem of haar mogelijk relevante informatie is opgeborgen. Zo zal bijvoorbeeld een onderzoeker naar de Duits-Nederlandse betrekkingen er goed aan doen naast dossiers over Duits-Nederlandse grenskwesties, Duits-Nederlandse handelsbesprekingen en dergelijke ook de dossiers over Rijnvaart of vluchtelingen in de jaren dertig te raadplegen. Een nadeel van het dossierstelsel kan ook zijn dat door de ruime formulering van de trefwoorden de dossiers erg omvangrijk worden, zodat een onderzoeker met een specifieke vraagstelling relatief grote hoeveelheden archiefmateriaal moet doorwerken.

Bij het tot 1950 door de Nederlandse rijksoverheid gehanteerde *verbaalstelsel* was de werkwijze ongeveer als volgt: bij een ministerie inkomende stukken werden ingeschreven in de *agenda*, waarbij dagelijks een nummering vanaf 1 werd gehanteerd. Het agenderingskenmerk, dat wil zeggen de datum van ontvangst en het volgnummer op die datum, werd aangebracht op de stukken. Zo'n ingekomen stuk werd ook wel een exhibitum (letterlijk: 'vertoond', waarmee in wezen werd bedoeld: in behandeling genomen) genoemd.

Na het volgnummer van agendering noteerde men in de agenda de afzender, afzendersdatum en -kenmerk, en korte inhoud. De laatste kolom van de agenda was gereserveerd voor latere aantekening van de afdoening.

Eenmaal geagendeerd werd het stuk behandeld door een (of meerdere) afdeling(en) van het ministerie. Deze behandeling betekende veelal het concipiëren van een antwoordbrief, besluit of beschikking van (of namens) de minister. Verkreeg dit concept (al of niet na wijziging) de goedkeuring van de afdelingschef(s) of de minister, dan kreeg het concept de status van minuut. Aan deze minuut werd een registratiekenmerk gegeven, bestaande uit de datum waarop de minuut was ontworpen of goedgekeurd, en een volgnummer in een, eveneens dagelijks herstartende, nummering. Opnieuw dus een datum plus volgnummer, maar nu als afdoeningskenmerk. Het afdoeningskenmerk staat geheel los van het agenda- of exhibitum-kenmerk: veelal is de datum van afdoening later dan die van agendering, en de nummeringen hebben ook niets met elkaar te maken. De minuut werd vervolgens (in enkel- of meervoud) in het net overgeschreven om aan de geadresseerde(n) te worden verzonden.

Na verzending van het/de net-exempla(a)r(en) was de behandeling voltooid, de zaak afgedaan. Resterde nog de bijzetting van de ingekomen stukken en de minuut in het archief. De minuut, geschreven op een dubbelvel folioformaat papier, werd om de afgedane ingekomen stukken — ook wel *relatieven* geheten — gevouwen, en dit pakket(je), *verbaal* genoemd, werd in het archief opgelegd op de datum en volgnummer van de minuut. Waren er tijdens de behandeling interne (dat wil zeggen binnen het ministerie gewisselde) notities of adviezen over de onderhavige zaak ontstaan, dan werden deze eveneens tot de relatieven gerekend en in het verbaal opgelegd. Zulke interne stukken kregen echter geen registratiekenmerken van welk soort dan ook.

Van de verbalen werd aantekening gehouden in een *index*. Soms waren op de daarin voorkomende persoons- of zaaknamen ontsluitingen door middel van een *klapper*.

De onderzoeker die geconfronteerd wordt met het verbaalstelsel is derhalve gedwongen met behulp van agenda's, indices en klappers een relatief groot aantal exhibitum en verbalen te traceren die mogelijk van belang kunnen zijn voor zijn onderzoek. Heeft hij de desbetreffende exhibitum- en verbaalnummers genoteerd, dan kan hij de inventarisnummers waaronder zij zijn opgeborgen aanvragen. Hij zal dan waarschijnlijk constateren dat een deel van de voor hem interessante nummers inmiddels is vernietigd en dat alle moeite om die nummers te traceren dus vergeefs is geweest. Recent is de Rijksarchiefdienst begonnen bestanden, waarbij gebruik is gemaakt van een verbaalstelsel, per (bewaard gebleven) verbaalnummer te ontsluiten. Dit is het geval bij het archief van het Commissariaat voor Indische Zaken en het ministerie van Oorlog.

Bijlage 2. Archief- en openbaarheidswetgeving

Onder de thans vigerende Archiefwet 1962 en het daarop gebaseerde Archiefbesluit is archiefmateriaal dat is overgebracht naar een openbare archiefbewaarplaats in principe openbaar.

Sinds 1980 kent Nederland een Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB). Deze stelt regels ten aanzien van de openbaarheid van documenten die nog onder de overheid berusten. De wet geeft geen recht op inzage, maar een recht op informatie. De overheid kan bijvoorbeeld volstaan met het in eigen bewoordingen weergeven van de essentie van de verlangde informatie. De wet kent een aantal uitzonderingen, zoals de veiligheid van de staat, de bescherming van de relaties met andere staten, het recht op de persoonlijke levenssfeer, persoonlijke beleidsopvattingen van ambtenaren en dergelijke. Niet alle uitzonderingen zijn absoluut. In veel gevallen zal de overheid een afweging moeten maken tussen het belang dat gediend is met openbaarmaking en het tegen openbaarmaking te beschermen belang.

Grofweg kan men stellen dat wanneer een document wordt overgebracht van een semi-statisch archief bij een ministerie naar het Algemeen Rijksarchief het regime van de WOB vervangen wordt door dat van de Archiefwet. In hoeverre ook het ING de komende jaren geconfronteerd zal worden met de WOB is vooral afhankelijk van de vraag of het ontwerp voor een nieuwe Archiefwet, die de overbrengingstermijn van vijftig jaar in de meeste gevallen tot twintig jaar reduceert, spoedig zal worden aanvaard door het parlement en vervolgens ook ten uitvoer zal worden gebracht.

RUGGEGRAATUITGAVEN

B.G.J. de Graaff

Stelling 1

Mijn eerste stelling luidt dat bij voortzetting van een uitgaveprogramma dat is gebaseerd op ruggegraatuitgaven dit programma, in elk geval voor de twintigste eeuw, zal vastlopen.

Voordat ik deze stelling toelicht, moet ik even meedelen dat ik ten behoeve van mijn betoog een ruggegraatuitgave zal opvatten als een tekstuele uitgave.

In het door het bestuur van het ING vastgestelde rapport 'Terugblik en Werkplan van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis' wordt opgemerkt dat 'de omvang die de centrale overheidsadministratie (een terrein dat binnen de RGP traditioneel ruim vertegenwoordigd is) in de moderne tijd heeft aangenomen [...] een serieus probleem' oplevert voor de formulering van het beleid ten aanzien van de bronontsluiting voor de nieuwste tijd.

Tegelijk constateert het bestuur dat traditioneel onder de edities van het ING een belangrijke plaats is ingenomen door ruggegraatuitgaven, dat wil zeggen ontsluitingen van bronnen van centrale overheidsorganen, bestuurlijke en kerkelijke instellingen en particuliere organisaties die op hun terrein een spilfunctie hebben vervuld in de Nederlandse samenleving. Zouden deze ruggegraatuitgaven volgens bestaande patronen worden voortgezet, dan zou het Instituut ongetwijfeld worden geconfronteerd met de in de nieuwste tijd uitdijende overheid. Dat wil zeggen dat, als men niet oppast, problemen zullen ontstaan met betrekking tot de kwantiteit van het uit te geven materiaal, overbelasting in personele zin en vertraging van het uitgavetempo. Past men wel op, dan zal men verscherpt gaan selecteren. Maar wie bekend is met selectieve bronnenuitgaven weet dat verscherpte selectie bij een gelijkblijvend archiefvolume nauwelijks tot arbeidsbesparing leidt, laat staan bij een groeiend volume. Bovendien kan men bij een scherpere selectie de vraag verwachten in hoeverre die selectie nog de essentie en de realiteit van de daaraan ten grondslag liggende papiermassa representeert.

Het bestuur heeft het probleem met betrekking tot de ruggegraat-uitgaven zelfs nog vergroot door op te merken dat ook landelijke bestuursorganen buiten de sfeer van de overheid voor een ruggegraat-uitgave in aanmerking komen. Ik zal daar nu niet verder op ingaan.

Stelling 2

Ruggegraatuitgaven zijn steeds minder nodig. Waarom zijn zulke uitgaven ooit nodig geoordeeld? Zij zouden hulpmiddelen zijn voor het raadplegen van de ontsloten bron doordat zij de structuur van de organisatie en het inhoudelijk belang van het archief aangeven. Het kost de Nederlandse onderzoeker echter steeds minder moeite om deze zaken te achterhalen. Ten eerste is elke inwoner van Nederland in de gelegenheid om binnen drie uur vanuit zijn woonplaats in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag of op een van de daar gevestigde ministeries te zijn om het materiaal dat door een ruggegraatuitgave betreffende de rijksoverheid wordt ontsloten, zelf te raadplegen. Ik laat dan nog buiten beschouwing dat reeds nu en in de toekomst documenten beschikbaar kunnen worden gesteld in bijvoorbeeld de vorm van kopieën, op microfilm, via cd-rom, fax of via een of andere vorm van electronic mail.

Naast de geografische toegankelijkheid is er de inhoudelijke. Formeel zijn er voor de individuele onderzoeker in dit opzicht weinig beletselen. De nieuwe archiefwet kent een overbrengingstermijn van twintig tot dertig jaar. Voor nog niet overgebrachte documenten geldt het regime van de WOB.

De laatste biedt meer mogelijkheden aan een onderzoeker met een individuele vraagstelling dan aan een bewerker van een ruggegraatuitgave die over de hele breedte toestemming zou moeten krijgen tot inzage, èn, wat nog veel moeilijker is, het geheel integraal te publiceren.

Een bijzondere moeilijkheid van veel archieven van de rijksoverheid is het tussen 1815 en 1950 veel gehanteerde verbaalstelsel. Daarin is ook wel eens de rechtvaardiging gezocht voor ruggegraatuitgaven. Bij het verbaalstelsel is men via een lastig systeem van agenda's, klappers, indices en dergelijke vaak wekenlang bezig de voor het onderzoek in aanmerking komende documenten te traceren, voordat het eigenlijke inhoudelijke onderzoek kan beginnen. Inventarissen van dergelijke archieven bieden niet meer dan een overzicht van doosnummers met de data van de daarin opgeborgen verballen en de bijbehorende letters en/of nummers. Wie eenmaal een document meent te hebben gelokaliseerd, constateert nogal eens, vooral bij het zogeheten openbare deel van een verbaalarchief, wanneer hij het desbetreffende inventarisnummer heeft opgevraagd, dat het gezochte verbaal inmiddels is vernietigd. Alle moeite van hem en het personeel van de studiezaal is dan voor niets. Daar is echter een begin van verandering in gekomen. Wie de recente inventarissen van het archief van het Ministerie van Oorlog of van het Commissariaat voor Indische Zaken raadpleegt, ziet daarin afzonderlijk opgenomen alle bewaard gebleven verbaalnummers met daarbij een korte omschrijving van de inhoud. Worden dergelijke inventarissen voor alle verbaalbestanden gemaakt en worden zij bovendien in elektronische vorm beschikbaar gesteld, dan kan men straks door een elektronische zoekactie in een uurtje documenten over gezochte onderwerpen ontsluiten, waarvoor vroeger vele weken werk nodig waren geweest. Typ in 'Japan' en alle documenten die betrekking hebben op dat land rollen over het scherm. Typ 'rubber' en alle documenten over rubberproductie, rubberprijzen, rubberuitvoer, etcetera komen tevoorschijn. Sluit nog een printer op de terminal aan en klaar is Kees.

Resteert de ontsluiting van de structuur van de organisatie van de bronvormer. Ook in dit opzicht wordt het de onderzoeker steeds gemakkelijker gemaakt. Niet alleen de inleidingen van inventarissen van archieven bieden hier uitkomst, maar ook de inmiddels bij het ING ondergebrachte *Broncommentaren*. Voorts de geplande 150 institutionele onderzoeken die in het kader van het Project Invoering Verkorting OverbrengingsTermijn (PIVOT) worden uitgebracht. Ook de basisselectiedocumenten, die door de Rijksarchiefdienst worden vervaardigd, zullen in de toekomst vermoedelijk bredere omschrijvingen bevatten van zowel de administratieve handelingen als de informatiestromen die in het desbetreffende archiefmateriaal zijn neergelegd. En tenslotte is er reeds een middel van institutionele beschrijving op de diverse niveaus van de overheid in de vorm van *Ad Fontes. Bronnen voor de geschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*, geredigeerd door enkele medewerkers van de Erasmus Universiteit te Rotterdam en in 1986 in een beperkte oplage uitgebracht.

Gezien deze ontwikkelingen is een tekstuele ruggegraatuitgave, op zijn zachtst gezegd, niet direct voor de hand liggend. Bovendien is duidelijk waarom ik weinig heil zie in een ruggegraatuitgave in de vorm van een soort archiefgids; naar mijn mening worden de instrumenten daarvoor op dit moment reeds aangedragen. Een extra inspanning van het ING is hier niet nodig.

Daar komt nog iets bij. Het ING heeft geen verantwoordelijkheid voor en geen invloed op de ordening van het archief. Ervaringen van de laatste jaren leren dat archiefbestanden, alvorens naar het ARA te worden overgebracht, vaak worden herordend. Ook bij het ARA zelf vindt regelmatig nog herordening plaats. Ik wijs bijvoorbeeld op het archief van het Algemeen Hoofdkwartier en op de Commissie voor de Nederlands-Zuidafrikaanse Handel. De goede archivalische gewoonte om in dergelijke gevallen concordansen te maken is vrijwel in onbruik geraakt. Als het ING dus een archiefgids maakt voor meer recente bestanden, loopt de uitgever het risico bij publikatie of kort daarna te verwijzen naar stukken die niet meer op hun oorspronkelijke vindplaats zijn aan te treffen. Sterker nog, als gevolg van het verscherpte archiefselectiebeleid bestaat zelfs het risico dat wordt verwezen naar stukken die inmiddels vernietigd zijn. Dit risico zou nog worden vergroot indien de geruchten dat de PIVOT-criteria met terugwerkende kracht zouden worden losgelaten op het reeds bij het ARA aanwezige materiaal van vóór 1945, zouden worden bewaarheid.

Stelling 3

Beleidsmatig is een ruggegraatuitgave een crime, al is het voor sommigen misschien een crime passionel. Ruggegraatuitgaven hebben door de aard van de bronvormer, een overheidsorganisatie met een spilfunctie, een grote omvang. Bovendien moet een interessante uitgave over het algemeen een lange reeks van jaren in het verleden beslaan. Zowel in de breedte als in de diepte vergt een ruggegraatuitgave dus een grote investering. Is zo'n mammoettanker eenmaal op koers, dan is het moeilijk die enkele graden te verleggen. De gebruiker eist van de uitgever continuïteit in de tijd en in de vorm. Hij wil niet voor plotselinge gaten in de tijd komen te staan en niet bij ieder volgend deel worden geconfronteerd met nieuwe selectie- en vormgevingscriteria. Hij moet moeiteloos van het ene deel naar het andere kunnen huppelen vanuit het in het eerste deel gewekte verwachtingspatroon. Als een gebruiker van een ruggegraatuitgave al enige verandering wenst, dan is het dat hij steeds meer documenten opgenomen wil zien. Hoezeer een ruggegraatuitgave ook het selectieve karakter benadrukt, de gebruiker heeft de neiging te ontkennen dat zij slechts enkele procenten van het totale archief omvat, totdat hij die ontkenning niet langer kan volhouden en dan meestal met enige irritatie in de zin van 'dat ze dat niet eens hebben opgenomen' uit zijn leunstoel klautert.

Kan men volstaan met deze negatieve beschouwingen omtrent ruggegraatuitgaven, of is het mogelijk een positieve handreiking voor verdere beleidsvorming ten aanzien van het uitgavenprogramma te bieden?

Stelling 4

'Reconstructie' moet het kernwoord worden van het uitgavenprogramma voor de negentiende en twintigste eeuw. Een van de belangrijkste functies van het ING is steeds de heuristiek geweest. Zoals al aangegeven wordt deze functie door bepaalde projecten binnen en buiten het instituut reeds vervuld of overgenomen op het eenzijdige niveau van de ruggegraatuitgave, dat wil zeggen op het niveau van de tamelijk uniforme bron die aan één bronvormer gekoppeld is.

Maar wat nu als de bron niet steeds uniform is, als de bron 'beschadigd' is, of als er meerdere bronvormers zijn? Dan is reconstructie nodig. Reconstructie is een zaak waar de toegevoegde waarde van de bronontsluiter ten opzichte van bijvoorbeeld het archiefwezen of technisch geavanceerde ontsluitingsmiddelen ook in de toekomst aanwezig zal blijven. Een paar voorbeelden.

Ten eerste kan men denken aan reconstructie van een archiefbestand. Een voorbeeld is het in september 1994 gestarte project betreffende de Centrale Inlichtingendienst (CID). Het archief van deze veiligheidsdienst uit het Interbellum is tijdens de Tweede Wereldoorlog vernietigd. De rapporten die door deze dienst zijn uitgezonden naar andere instanties worden in de door hen nagelaten archieven momenteel getraceerd. Aldus wordt in een database en in de vorm van kopieën van deze rapporten een deel van het archief van de CID gereconstrueerd, waardoor een geheel nieuwe bron voor onderzoek naar links- en rechts-extremistische stromingen, pacifistische bewegingen, de stemming onder de troepen en dergelijke voor de jaren twintig en dertig wordt herschapen, die voordien niet kon worden geraadpleegd wegens het separate karakter van de documenten. Met betrekking tot archiefstukken aangaande de buitenlandse politiek aan het eind van de jaren dertig, waarvan het ministerie van Buitenlandse Zaken er in de meidagen van 1940 veel over met name Duitsland en Japan heeft vernietigd, gebeurt in feite al hetzelfde.

Ook is reconstructie mogelijk van de inhoud van beleid. Men komt dan op het terrein van de aspectuitgaven. De verkokering van het beleid is een bekend Haags fenomeen. Emigratiebeleid rond 1950 werd bijvoorbeeld gevormd door onder meer de Ministeries van Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken, Sociale Zaken, Economische Zaken, Justitie en verscheidene particuliere organisaties. Een uitgave waarin de organisatorische grondslagen van het beleid en de dwarsverbanden tussen de actoren worden beschreven en een evaluatie wordt gegeven van de belangrijkste archieffondsen van de oorspronkelijke beleids- en archiefvormers helpt onderzoekers de weg te vinden in de historische jungle van verkokerd Den Haag. Daarbij zou men kunnen volstaan met een zeer scherpe selectie van documenten die een illustratie zijn van sleutelmomenten in de beleidsvorming of van

de besluitvormingsstructuur, óf een indicatie geven van het type documenten dat kan worden aangetroffen. Zo krijgt men dan een trits van een inleiding over de besluitvormingsstructuur en de actoren, een globaal overzicht van de belangrijkste archieffondsen en — ten derde — sleuteldocumenten. Wat hier is gezegd over beleid dat de resultante is van interactie of het gebrek daaraan tussen verschillende organen van de rijksoverheid kan mutatis mutandis ook worden toegepast op beleid dat op verschillende niveaus van de overheid tot stand komt, bijvoorbeeld rijks- en provinciaal niveau of rijks- en gemeenteniveau.

Voorts is reconstructie mogelijk van een bepaalde actor. Buiten de sfeer van de overheid bestaat geen verplichting tot het bewaren van archiefmateriaal voor de lange duur. Soms is dit betreurenswaardig omdat van een cruciale belangen- of pressiegroep geen of nauwelijks materiaal meer voorhanden is. De schriftelijke neerslag van een dergelijke organisatie, waaronder correspondentie, jaarverslagen, of overzichten van doelstellingen, en werkwijzen ten behoeve van bijvoorbeeld subsidieaanvragen, maakt een gedeeltelijke reconstructie van de geschiedenis van zo'n actor op basis van overheidsarchieven mogelijk.

Een andere vorm van reconstructie betreft het uniform maken van gegevens over constante zaken die echter door bijvoorbeeld hun vormgeving onvergelijkbaar zijn. Te denken valt aan onder meer de wijze van inrichting van begrotingen, census en dergelijke. De wijze waarop begrotingen of volkstellingen zijn ingericht, verschilt onderling nog wel eens: tijdstippen waarop de cijfers betrekking hebben vertonen niet altijd dezelfde afstand in de tijd; de geografische eenheid waarop de cijfers betrekking hebben, wijzigt zich, etcetera. Het Instituut zou de onderzoekers hier een helpende hand kunnen bieden door die cijfers door aggregatie, deductie of extrapolatie alsnog tot stand te brengen, zodat een mate van uniformiteit wordt bereikt die nieuwe historische vergelijkingen en inzichten mogelijk maakt. Geheel onbekend met deze werkwijze is het Instituut niet. Voor de negentiende en twintigste eeuw dienen zich nieuwe mogelijkheden aan, die bijvoorbeeld zouden kunnen stoelen op samenwerking met het CBS. Het is bijvoorbeeld voor veel sociale historici van de twintigste eeuw een probleem dat er wel volkstellingen zijn van 1930, 1947 en 1960, maar niet van de meer voor de hand liggende jaren 1940 en 1950. Zou het, om één voorbeeld te noemen, niet aardig zijn om die volkstellingen te reconstrueren?

Tenslotte wil ik iets zeggen over de vraag voor wie de publikaties van het ING moeten worden vervaardigd.

Stelling 5

Het ING moet zich met zijn produkt op een bredere doelgroep richten. Teveel is de impliciete veronderstelling van verscheidene uitgaven dat de gebruiker een afspiegeling is van de bewerkster. Er wordt te vaak geproduceerd voor de happy few. Universitaire geschiedenisdocenten kunnen zelf nog zelden onderzoek verrichten. Voorzover zij dat doen, is het lang niet altijd archiefonderzoek. Dat betekent dat zij daardoor ook steeds minder in staat zullen zijn eerste fase studenten de weg naar en in het archief te wijzen. Alleen de assistenten-in-opleiding, die zich vier jaar lang tussen hemel en aarde mogen bewegen om uiteindelijk voor het overgrote deel in het niemandsland tussen wetenschap en de rest van de arbeidsmarkt terecht te komen, en enkele vrijgestelden verrichten op ruime schaal (archiefo)onderzoek. De behoefte aan hulpmiddelen voor de individuele onderzoeker neemt dus toe. Naast de genoemde door anderen vervaardigde hulpmiddelen zal het ING zijn produkt ook meer als hulpmiddel moeten inrichten, iets meer door zijn knieën moeten zakken qua uitleg, iets minder impliciet zijn in de kennisverstrekking en een beetje minder forbidding qua vormgeving. Er is op dit terrein de laatste jaren al wat gebeurd, maar ik zou niet willen zeggen dat de eindstreep op dit punt reeds is bereikt.

Een minder gedetailleerde benadering, die meer een bird's eye view als uitgangspunt heeft dan dat van de wroeter in nog niet omgeploegd land, zal het mogelijk maken de produkten van het ING ook in andere wetenschappelijke kringen dan die van voornamelijk historici ingang te doen vinden. Dat geldt niet alleen voor de vormgeving, maar ook voor het uitgangspunt van projecten. Een gereconstrueerde volkstelling voor 1940 of 1950 zal bijvoorbeeld ook aftrek vinden onder

sociologen, economen en politicologen.

De kring van geïnteresseerden kan nog breder worden getrokken: buiten het wetenschappelijke gebied. Men kan aanhaken bij die vraagstukken die zich zowel in een algemeen maatschappelijke als een meer specifiek geschiedwetenschappelijke belangstelling mogen verheugen. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan het wederopbouwbeleid of het werkgelegenheidsbeleid na 1945. Dergelijke onderwerpen hoeven trouwens niet uitsluitend van recente datum te zijn en ze hoeven ook niet altijd in de plaats van bestaande projecten te treden. Men zou zich bijvoorbeeld kunnen voorstellen dat uit bestaande instituutsuitgaven die documenten bijeengeplaatst worden en van een heldere inleiding voorzien, die betrekking hebben op de momenten waarop de soevereiniteit of de integriteit van de Nederlandse staat binnen Europa ter discussie werd gesteld: de afscheiding van België, negentiende-eeuwse pleidooien voor aansluiting bij het Duitse Rijk, enzovoort, waardoor zonder al te grote inspanning voeding wordt gegeven aan een in bredere kring gevoerd debat over de huidige Nederlandse positie in Europa en tegelijkertijd wellicht enige appetijt wordt gewekt voor de oorspronkelijke series waaraan de documenten zijn ontleend.

In elk geval zal uit toekomstige uitgaven duidelijker moeten blijken dat zij slechts een prikkel tot onderzoek kunnen zijn in plaats van de indruk te wekken dat zij dat onderzoek zouden kunnen vervangen.

RUGGEGRAATUITGAVEN OP HET TERREIN VAN DE OVERHEID; EEN ONDERZOEKSGIDS

F.J.M. Otten

In de visie van archivariissen zou elke historische onderzoeker zich een drietal vragen moeten stellen, alvorens op de studiezalen van de archiefdiensten originele archivalia aan te vragen:

1. Welke instanties hadden op enigerlei wijze bemoeienis met het gezochte onderwerp?
2. Zijn de archieven van die instanties bewaard gebleven en zo ja, waar berusten ze?
3. Zijn die archieven met behulp van een inventaris raadpleegbaar?

Ad 1. Om tot een nadere omschrijving en afbakening van de onderzoeksvraag te komen is literatuuronderzoek nodig. Daarbij zal men allicht stuiten op vermeldingen van archieven die door eerdere onderzoekers zijn benut. Bij een onderzoek naar bijvoorbeeld de bouwgeschiedenis van een kerk ligt het voor de hand dat het kerkbestuur daar bemoeienis mee had en dat het archief van die parochie of kerkelijke gemeente stukken zal bevatten die licht werpen op de bouw van de kerk.

Een serieus onderzoeker zal het bij deze ene bron niet laten. In het kerkarchief zal hij stukken aantreffen afkomstig van diverse instanties, zoals correspondentie met het bisdom dan wel het provinciaal college van toezicht op de goederen van de Nederlands Hervormde Kerk, en (als het de negentiende eeuw betreft) mogelijk ook van het provinciaal bestuur, de hoofdgenieur van de waterstaat, en het Ministerie van Hervormde of van Rooms-Katholieke Eredienst.

Al deze actoren voegen iets bij aan de zaak: de ene geeft een bouwvergunning af, de ander adviseert daarover, een derde geeft subsidie en een vierde technische adviezen. Het is dus zaak na te gaan hoe de aard van de bemoeienis was, die een bepaalde instantie uitoefende. Daarvoor is institutioneel onderzoek nodig of, zoals het Rijks Archief Dienst (RAD)-project PIVOT dat noemt, onderzoek naar wet- en regelgeving, met dit verschil dat PIVOT dit onderzoek verricht met het oog op archiefselectie en de historische onderzoeker met het oog op een keuze binnen het archiefmateriaal.

Ad 2. Om deze vraag te beantwoorden kan de serie Archieven-overzichten goede diensten verrichten. Helaas is deze serie al weer zo'n 10 tot 15 jaar geleden verschenen en dus verouderd. De RAD bezint zich momenteel op een nieuwe versie.

Ad 3. Een aantal inventarissen is in druk verschenen en dus ook buiten het gebouw van de desbetreffende archiefdienst in te zien. Voor de meeste inventarissen en plaatsingslijsten echter geldt dat alleen een getypte versie beschikbaar is, die uitsluitend op de studiezaal kan worden geraadpleegd. De RAD bezint zich op een andere wijze van verspreiding van deze laatste categorie, die steeds meer wordt omgezet in gedigitaliseerde vorm.

Het onderzoek in een lokaal kerkarchief is als regel gemakkelijker dan dat in archieven van grote overheidsinstanties zoals ministeries. Door de omvang, de wijze van archiefvorming en de ingewikkelde organisatiestructuur is het verrichten van onderzoek daarin vaak geen sinecure. Veel beoefenaren van de lokale en regionale geschiedenis beperken zich dan ook tot lokale bronnen.

De in 1982 verschenen publikatie *De archieven in het Algemeen Rijksarchief* geeft binnen het kader van een archieven-overzicht per archief een beperkt aantal basisgegevens zoals: omvang, periode, beschikbaarheid van een inventaris of plaatsingslijst en van nadere toegangen. In een toelichting is soms enige institutionele informatie opgenomen.

Meer gegevens over de geschiedenis en organisatie van de centrale-regeringsorganen en de door deze gevormde archieven komt voor in de in 1986 verschenen bundel *Ad Fontes; bronnen voor de*

geschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw, een als syllabus voor geschiedenisstudenten bedoelde uitgave van de Erasmus-Universiteit. Deze bundel, met bijdragen van nogal uiteenlopende kwaliteit, kreeg echter een zeer beperkte verspreiding.

Slechts van enkele departementsarchieven zijn inventarissen in druk verschenen. Veel inventarissen zijn in feite veredelde plaatsingslijsten, zonder een inleiding en zonder een logische systematische indeling van het eigenlijke inventaris-gedeelte. Al is er de laatste 10 tot 15 jaar door de dienst zeker het nodige geïnventariseerd, de achterstanden zijn nog altijd aanzienlijk door de enorme toevloed van nieuwe archieven.

Onderzoeksgidsen

Om voor de gebruikersgroep te komen tot een betere 'brug van brein naar bron' is een geactualiseerde onderzoeksgids nodig, die voor elk ministerie of hoog college van staat dezelfde standaardinformatie bevat over zaken als: de geschiedenis van de instelling, de ontwikkelingen in het takenpakket, de wijze van archiefvorming en de wijze waarop het onderzoek in het archief moet worden aangepakt.

Het ING en het ARA zijn onlangs overeengekomen dat de uitgave van een historisch-institutionele gids voor onderzoek in de archieven van de centrale regeringsorganen 1814-1940 wenselijk is. Door het ARA is schrijver dezes daarvoor vrijgemaakt, zij het niet geheel full-time. Het streven is deze gids, die door het ING zal worden uitgegeven, in de 2e helft van 1998 te publiceren. Ik wil nu wat nader ingaan op de opzet van deze publikatie.

De opzet van de onderzoeksgids

1. Historisch overzicht

Deze paragraaf dient per instantie informatie te bevatten over de belangrijkste wijzigingen in de organisatie, waar nodig ondersteund door organisatieschema's, alsmede de belangrijkste taakonderdelen c.q. aard van de bemoeienissen (beslissend, adviserend, uitvoerend of alleen een 'brievenbusfunctie');

2. Archieven

Deze paragraaf dient informatie te geven over:

- De wijze van archiefvorming (registratuur), met nadruk op de eigentijdse (door de administratie zelf gevormde) toegangen en de 'loop der stukken'.
- Een zoekschema voor de onderzoeker, met uitleg hoe deze via de toegangen kan komen tot de stukken.
- Verwijzingen naar complementaire archieven van instanties waarmee intensieve relaties werden onderhouden (bijvoorbeeld Buitenlandse Zaken met de legaties) dan wel een belangrijk taakonderdeel werd gedelegeerd.
- Een opgave van een keuze uit de belangrijkste rubrieken uit de eigentijdse toegangen (naar analogie van de opsomming van taakonderdelen in de paragraaf Historisch overzicht).

3. Gedrukte bronnen

Veel overheidsorganen hebben kernbescheiden gepubliceerd, zoals wetten, besluiten, verslagen, handelingen, statistieken, instructies en dergelijke. In 'De archieven in het Algemeen Rijksarchief' zijn al veel gedrukte bronnen vermeld.

4. Literatuur

Deze opgave zal zich beperken tot publikaties over de organisatie en taken van de overheidsorganen.

Periode 1814-1940

Van een centrale overheid is in Nederland formeel sprake sinds de Staatsregeling van 1798. Niettemin wordt het project beperkt tot de periode 1814-1940, en wel op grond van de volgende overwegingen:

- De jaren 1795(1798)-1813 vormen staatkundig gezien een aparte periode met frequente wisselingen in de organisatie van de overheid: het in kaart brengen daarvan zou de duur van het project aanmerkelijk verlengen.
- De archieven uit de jaren 1795-1813 worden al onderzocht in het kader van het ING-project 'Bronnen Bataafs-Franse tijd', dat weliswaar een andere opzet kent, maar na voltooiing veel institutionele informatie zal opleveren.
- Anderzijds wordt de periode 1940-1945 buiten beschouwing gelaten, omdat de archieven uit deze jaren in meerderheid niet bij het ARA maar bij het RIOD berusten;
- voor de periode na 1945 geldt dat veel archieven nog niet zijn overgebracht naar het ARA; ook worden de ontwikkelingen in het takenpakket van de centrale regeringsorganen na 1945 onderzocht in het kader van het PIVOT-project.
- Het onderzoek in de archieven van na 1940/1945 is minder gecompliceerd, omdat vrij algemeen het dossierstelsel is toegepast.

Te behandelen instellingen

De gids zal zich beperken tot de centrale overheid en derhalve de provincies, gemeenten en waterschappen buiten beschouwing te laten. Over de archieven van de lagere overheden is veel informatie te vinden in de reeks 'Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis'. Wel kan bij de behandeling van centrale regeringsorganen, die veel bemoeienis hadden met de lagere overheden, worden verwezen naar de archieven van provincies, gemeenten en waterschappen als complementaire bronnen.

In bepaalde gevallen zullen ook onder een ministerie ressorterende diensten behandeld moeten worden, namelijk in die gevallen waarin een beleidstaak van het takenpakket van het ministerie is afgesplitst en gedelegeerd naar een andere instantie. Te denken valt aan instellingen als het Amortisatie-syndicaat, de centrale directie van Rijkswaterstaat en dergelijke. Ook de archieven van bepaalde staatscommissies, al dan niet afgescheiden van het ministerieel archief, komen in verband met hun beleidsvoorbereidende rol in aanmerking.

Bij de overheidsinstanties zou men een onderscheid kunnen maken in organen die in principe bemoeienis hebben met een groot aantal taakgebieden en organen die een specifiek taakgebied verzorgen. Onder de eerste categorie vallen instanties als de Staten-Generaal, de Raad van State, de ministerraad en dergelijke. In deze archieven kan de onderzoeker in principe informatie aantreffen over elk onderwerp. Onder de tweede groep vallen de meeste vakministeries.

Over de gehele periode echter zijn er departementen met een nogal heterogeen takenpakket. Regelmatig is tussen de departementen onderling geschoven met de taken. Slechts enkele ministeries kenden de gehele periode een min of meer vast takenpakket. Het departement van Binnenlandse Zaken had vooral in de jaren 1814-1877 zo'n breed terrein van bemoeienissen, variërend van armenwezen tot waterstaat en van onderwijs tot adelszaken, dat het voor wat betreft die periode eigenlijk onder de categorie Algemeen valt. Na 1877 is de taak echter steeds meer ingeperkt, om vanaf 1933 goeddeels samen te vallen met Binnenlands bestuur in engere zin.

In een inleidende paragraaf zal worden ingegaan op de meest gebruikte ordeningsstelsels bij de centrale overheidsadministratie in deze periode, zodat de gehanteerde terminologie in de archiefparagrafen van de afzonderlijke instanties niet steeds hoeft te worden uitgelegd.

Recentelijk ben ik gestart met een onderzoek naar de kwaliteit van de beschikbare inventarissen en plaatsingslijsten. Parallel daaraan verloopt het onderzoek naar al beschikbare institutionele literatuur. Over de geschiedenis van het ministerie van Binnenlandse Zaken van 1814 tot 1940 is in 1988 een dissertatie verschenen. Het ministerie van Justitie heeft onlangs het eerste deel

gepubliceerd van wat een driedelige geschiedenis van het departement moet worden. Over hoge colleges als de Raad van State, de Algemene Rekenkamer en de Eerste Kamer verschenen in het laatste decennium gedenkboeken. Rapporten van de Centrale Archief Selectiedienst (CAS) gaan soms terug tot de organisatie in de negentiende eeuw.

Ook berust veel specialistische kennis bij personeel van de vroegere Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief. Mogelijk kunnen bij bepaalde hoofdstukken specialisten in of buiten het ARA worden betrokken. Voor de meeste instanties en taakgebieden zal echter nieuw onderzoek moeten worden verricht.

Wat de omvang van de publikatie betreft, moet gedacht worden aan circa 400 bladzijden, omdat per instantie of taakgebied een gemiddelde van 15 tot 20 bladzijden al gauw vereist zal zijn. Uiteraard zal de publikatie ook een uitgebreide zakenindex dienen te bevatten, zodat aan de hand daarvan getraceerd kan worden hoe een bepaald taakonderdeel in de behandelde periode overging van het ene naar het andere departement.

Eigentijdse toegangen

In Bijlage 1 van de Discussienota voor dit symposium is kort ingegaan op de meest gebruikelijke archiefstelsels bij de overheid in de negentiende en eerste helft twintigste eeuw en op de problemen die met name het verbaalstelsel voor het onderzoek opwerpt.

Grosso modo bestaat een verbaal uit een chronologisch geordende serie ingekomen en uitgaande stukken. Tenzij men de juiste data en nummers weet, zal men in die series alleen kunnen doordringen via de index, die meestal van jaar tot jaar door de administratie werd vervaardigd. Zo'n index is in feite een 'papieren' reconstructie van het archief, maar nu primair op onderwerp, gerubriceerd.

Bovenaan de indexpagina's staan vermeld de 'hoofden' of onderwerpsaanduidingen. Een alfabetische lijst van deze hoofden is soms opgenomen voorin de index. De hoofdenlijst geeft een redelijk overzicht van de onderwerpen waarmee het archiefvormend orgaan bemoeienis had, althans als de keuze van de trefwoorden zorgvuldig en evenwichtig is geweest.

Door de jaarlijkse hoofdenlijsten bijeen te voegen over de gehele periode van het archief ontstaat een 'generale index', die dus de eigentijdse, door de administratie zelf vervaardigde toegangen als vertrekpunt heeft.

Tussen vertrekpunt en plaats van bestemming ligt echter nog een heel traject. Wat te doen bijvoorbeeld met onduidelijke of verouderde trefwoorden? Is een negentiende-eeuwse term als 'alimentatie' (onderstand aan armlastigen) nog wel te hanteren voor een onderzoeker anno 1995, die juist zijn maandelijks alimentatie aan zijn gescheiden echtgenote heeft gegireerd? Zulke termen dienen 'vertaald' te worden en zo mogelijk moet worden toegelicht over wat voor zaken dan wel om wat voor soorten stukken het gaat.

Een ander manco van eigentijdse toegangen is het gebruik van niet-exclusieve trefwoorden; de begrippen overlappen elkaar, waardoor men gedwongen is ook onder verwante trefwoorden te zoeken. Soms verdwijnen trefwoorden na een bepaald jaar: dat kan het gevolg zijn van het ophouden van een bepaalde taak, maar vaker is de administratie overgeschakeld op een ander trefwoord, dat enger of ruimer kan zijn. Omgekeerd kan een nieuw trefwoord duiden op een nieuwe taak, maar ook op een nieuw aangetreden indexmaker met een ander vocabulaire.

Ondanks deze bezwaren verruimen de generale indices, zoals die op de archieven van enkele provinciale archieven uit de negentiende eeuw zijn vervaardigd, wel degelijk de onderzoeksmogelijkheden. Ze geven meer informatie over de onderwerpen van bemoeienis dan mogelijk is binnen het kader van de inleiding van de inventaris. Als die inleiding tevens uiteenzet hoe via de eigentijdse toegangen gezocht moet worden in de verballen, hoe de stukken in de verballen zijn geborgen, in welke gevallen stukken kunnen zijn 'opgeschoven' naar een latere datum, en welke categorieën stukken zijn vernietigd, dan is daarmee een instrumentarium gecreëerd dat zeker niet ideaal is, maar naar omstandigheden wellicht het hoogst haalbare.

IV

**RUGGEGRAATUITGAVEN BUITEN HET TERREIN
VAN DE OVERHEID; DE MAATSCHAPPIJ**

L.J. Altena

Ik moet eerlijk bekennen: tot voor driekwart jaar had ik geen enkel benul van wat onder ruggegraatuitgaven verstaan diende te worden en u zult mijn verrassing wel begrijpen dat juist ik gevraagd werd daarover enige gedachten te formuleren. Het is zelfs nog erger: ook met de RGP, onlangs in *Trouw* nog terecht geprezen als een zeer fraaie uitgave, heb ik betrekkelijk weinig van doen gehad. Ik associeer de RGP eigenlijk nog steeds met de angstige blikken van de Vlissingse gemeentearchivaris, wanneer een nieuwe zending uit Den Haag was aangekomen, want dan wist hij zeker: het boekenbudget voor dit jaar is weer op.

Ik heb mij de laatste maanden regelmatig afgevraagd wat ik op de uitnodiging van de organisatoren zou moeten zeggen. Immers, de vragen die mij voorgelegd zijn, zijn niet gering. Ik zou sectoren in de samenleving moeten benoemen, buiten de overheid, die zo'n spilfunctie hebben vervuld, dat het ING zich ermee zou moeten bemoeien. Voorts zou ik moeten uiteenzetten hoe die archieven geordend zijn, met name of ze slecht toegankelijk zijn (want dat is een pre), en wat het meest geschikte middel tot ontsluiting zou moeten wezen. Ik zou nu een hele lijst met wensen en mogelijkheden kunnen overleggen, maar daarvoor lijkt me dit niet de meest geschikte plaats. Daarnaast moet ik eerlijk bekennen niet de tijd gevonden te hebben onderzoek te doen naar de stand van ontsluiting van mogelijke archieven. Want juist de voor het ING meest interessante archieven, de ongeordende, zijn voor een dergelijke presentatie het meest tijdrovend. Doe ik in het volgende suggesties, dan is inderdaad niet meer dan suggereren bedoeld.

Nieuwe terreinen voor ruggegraatuitgaven

Ik wilde uw aandacht liever bepalen tot de vraag hoe men nieuwe terreinen voor ruggegraatuitgaven zou kunnen afbakenen. Daartoe zie ik twee manieren. De eerste is aansluiting te zoeken bij het bestaande uitgavebeleid. De tweede is na te gaan welke bronuitgaven voor de bestaande of de toekomstige onderzoekspraktijk het meeste van nut zijn. Daarvoor is in de eerste plaats nader onderzoek nodig van de onderwerpen en onderzoeksmethoden die de Nederlandse historici op dit moment bezig houden.

Het bestaande beleid heeft zich ten aanzien van de laatste twee eeuwen vooral gericht op de ontsluiting van bronnen over de internationale betrekkingen, waaronder ik anachronistisch genoeg ook maar even de relaties met de koloniën en dan vooral Indonesië vat, door u 'overzeese geschiedenis' genoemd. De grote serie 'Bescheiden betreffende het buitenlands beleid' en niet te vergeten natuurlijk de belangwekkende bronnenpublicatie in verband met de Indonesië-kwestie, spreken tot de verbeelding van een ieder die maar enigszins weet wat aan wetenschappelijk vakmanschap in een goed uitgegeven bronnenpublicatie gaat zitten. Het is echter opmerkelijk dat bronnenuitgaven over binnenlands beleid zo goed als afwezig zijn in de RGP. Daarin weerspiegelt zich ongetwijfeld het takenpakket van de staat, dat zoals we allen weten vóór 1914 wel toenam, maar nog steeds tamelijk beperkt was. Niettemin zou men bronnenpublicaties kunnen maken over de onderwijs- en kiesrecht-kwestie, of over de belastingen. Ik vrees echter nu al het iele grenslijntje met de aspectuitgaven te zijn overschreden. Trouwens in de serie 'Broncommentaren' zijn kiesrecht

en belastingen al aan de orde gekomen. En deze kwesties worden natuurlijk ook al heel interessant belicht in andersoortige publikaties zoals de briefwisselingen van Groen, Kuyper, Pierson en De Beaufort.

Het bestaande beleid ten aanzien van aanvullende ruggegraatuitgaven zou ik echter vooral op het terrein van de binnenlandse politiek en het binnenlands bestuur zoeken. Dan komen natuurlijk in de eerste plaats voor bewerking in aanmerking de notulen van partijbesturen en partijraden van de belangrijkste partijen in ons land. Misschien zijn de minder belangrijke partijen overigens wel net zo aardig. Hoe dan ook, de totale Nederlandse politiek komt in dit soort bronnen boeiend uit de verf. Ze kunnen, juist doordat ze het hele spectrum van de landspolitiek en de zorgen van de achterban beslaan, beter dan bescheiden van de overheid laten zien hoe de politieke besluitvorming in ons land plaats vond in een spanningsveld van allerlei problemen, belangen en strategieën. Dergelijke bronnen zijn dus belangrijke toegangen tot inzicht in sociale processen en in besluitvorming. Ik vermoed dat een dergelijk uitgavenproject alleen al de nodige jaren in beslag kan nemen. Wil men het goed doen, dan kan men immers niet blijven staan bij de notulen alleen; dan zal ook relevante correspondentie meegenomen dienen te worden, minstens in de annotatie.

Zou ontsluiting door het ING toegevoegde waarde bezitten? Het gaat hier immers om archiefbestanden die de laatste jaren behoorlijk geïnventariseerd zijn. Ik denk dat die toegevoegde waarde er inderdaad is. Bronnenpublicaties leveren door de annotatie niet alleen een nadere hulp bij het onderzoek; mits voorzien van goede indices geven ze ook een veel betere toegang tot de onderwerpen die in de archieven aan de orde komen. Daarnaast vergemakkelijken ze, als iedere bronnenpublicatie, de toegankelijkheid van archiefmateriaal doordat ze dat vermenigvuldigen. Publicatie in die geroemde groene banden hoeft wat mij betreft niet. Ontsluiting op cd-rom, of in een databank die via een modem te benaderen is, lijkt me voldoende. Wie de uitgave op schrift wil hebben, kan altijd een uitdraai maken van de digitale bestanden. Cd-rom heeft ten opzichte van gedrukte uitgaven als voordeel dat de onderzoeker veel gemakkelijker kan zoeken.

Vakbondsarchieven

Van minder belang als aanvulling op overheidspublicaties lijken mij notulen van vakbondsbesturen, al neemt dat belang na 1918 natuurlijk duidelijk toe. Van wat ik van vakbondsarchieven heb gezien, bevatten de bestuursnotulen echter sterk de behartiging van lopende zaken en dat hoeft natuurlijk niet in extenso te worden gepubliceerd. Wel wil ik hier nog even wijzen op aanvulling en van de bestaande bronnen door ook eens te kijken naar allerlei uitvoeringsorganen. Ze staan op dit moment in de kritische belangstelling van politiek en publieke opinie, maar hun belang voor de uitvoering van vooral sociaal beleid is natuurlijk evident. De Hoge Raad van de Arbeid, de Stichting van de Arbeid, de SER, daar moeten zich gegevens bevinden die voor het onderzoek naar sociale politiek in ons land van groot belang zijn.

Ik sla andere belangrijke zaken van binnenlandse politiek, als ordehandhaving (inclusief de BVD en zijn voorgangers) of voorkoming van revolutie, over. Liever zeg ik nog iets over de bijdrage die ruggegraatuitgaven kunnen leveren aan bestaand onderzoek en aan vernieuwing van dat onderzoek. Eigenlijk lopen beide aspecten in elkaar over omdat de publicatie van bronnenuitgaven, en zeker die van ruggegraatuitgaven, langere tijd in beslag neemt. Ruggegraatuitgaven kunnen naar mijn idee bovendien alleen landelijke ontwikkelingen belichten en veel publikaties over de sociale geschiedenis van ons land van de laatste twee eeuwen zijn lokale studies. Dat komt enerzijds doordat met name de negentiende-eeuwse sociale geschiedenis gewoon lokale geschiedenis is, anderzijds doordat de integrale aanpak die de moderne beoefening van de sociale geschiedenis ons min of meer oplegt het best binnen nauwe geografische grenzen te realiseren is. Van *Wirtschaft, Herrschaft und Kultur* — om Wehlers indeling van maatschappijgeschiedenis eens te nemen — is afzonderlijk reeds zoveel bekend dat sociale geschiedenis als geschiedenis van de maatschappelijke totaliteit (en een ander ideaal van sociale geschiedenis is er naar mijn smaak eigenlijk niet) voor nationale en internationale eenheden zeer moeilijk te schrijven is. Niettemin zal een 'patchwork history' van allerlei lokale

studies uiteindelijk uitermate onbevredigend blijken en daarom zouden juist ruggegraatuitgaven historici weer naar grotere verbanden kunnen leiden.

Het is hier niet de plaats een historiografische analyse te plegen van zwaartepunten in het bestaande onderzoek, maar een duidelijk zwaartepunt lijkt mij te liggen bij het verzuilingsonderzoek. Dat geeft me de gelegenheid nog wat nader in te gaan op dat patchwork-karakter van de moderne sociale geschiedbeoefening. Immers, afgezien van de studies van Stuurman, Bakx en Pennings, is het onderzoek naar verzuiling zeer sterk lokaal geworden. Dat heeft natuurlijk alles te maken met het Amsterdamse project van Hans Blom, dat inmiddels zulke boeiende studies heeft opgeleverd. Als één ding uit dat onderzoek duidelijk is geworden dan is het wel dat het verzuilingsproces een grote verscheidenheid vertoont. Niet alleen zijn de verschillende terreinen des levens niet even diep verzuild geraakt (Kruijt had dat in de jaren vijftig al laten zien), maar ook geografisch toont het verzuilingsproces zeer verschillende karakteristieken en zelfs de oorzaken blijken divers. Voortgaand onderzoek zal deze variëteit alleen maar verder benadrukken en toch is in Nederland ook zo iets als een verzuilde natie ontstaan. Publikaties van Kruijt en Lijphart tonen dat ondubbelzinnig. Verzuiling is bovendien een van de factoren in de nationale eenwording. Mijn persoonlijke mening blijft dat de politieke democratisering van ons land en de daarmee gepaard gaande herschikking van electorale machtsbases een zeer belangrijke factor in de verzuiling zijn. Het zal u dan ook niet verbazen dat ik van publikatie van partijbestuursnotulen dan ook veel verwacht voor het verzuilingsonderzoek. Wellicht zal dan bij het opmaken van de eindrekening (wanneer komen historici daar overigens toe?) blijken, dat verzuiling op landelijk niveau andere oorzaken en een andere karakteristiek heeft dan die op lokaal niveau en dat beide niveaus elkaar completeren.

Tot slot nog iets over de vraag in hoeverre ruggegraatuitgaven toekomstig onderzoek kunnen stimuleren. Ik ben geen vriend van horoscopen en waarzeggerij en vaak heb ik bovendien het gevoel dat mijn opleiding mij (anders dan wijlen Theo van Tijn) het toekomst voorspellen danig in de weg staat. Trends in het verleden zijn nog geen wetten voor de toekomst. Niettemin is wel iets te zeggen. We leven in een tijd die restauratieve tendensen toont. Vooral uit Groningen krijgen we te horen dat geëngageerd onderzoek maar eens een paar passen terug moet doen ten faveure van de pure historische sensatie of dat cultuurgeschiedenis zich bemoeit met de topprestaties, grote mannen- en grote vrouwengeschiedenis dus. Zonder nu Fukuyama's en zijn simplistische remake van Daniel Bell en Seymour Martin Lipset lof te prijzen, lijkt inderdaad een eind te zijn gekomen aan de ontdekking van ten onrechte nog niet in kaart gebrachte onderzoeksgebieden als gevolg van wereldverbeterende en emancipatiebewegingen. Vrouwen- en homostudies zijn nog onvoldoende geïntegreerd in de onderzoekspraktijken, maar je kunt toch niet meer zeggen dat hun belang niet erkend is. Wellicht moet ik een uitzondering maken voor de studie naar alloctonen en etnische minderheden, die in ons land nog in de kinderschoenen staat. In het algemeen leiden op dit moment, vooral in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië is dat het geval, deze emancipatiestudies tot herijking van onze categoriserings- en verklaringsmodellen. Wat is primair: klasse, sekse of ras? De integrale benadering krijgt een nieuw evenwicht, maar het zal nog wel even duren voordat dit proces ten einde is. In ieder geval gaat het hier om fundamentele zaken, waarbij uit Frankrijk overgewaaide onderzoeksvelden als geschiedenis van geur, humor en gebaar modieuze min of meer post-moderne ééndagsvliegen zullen blijken te zijn. Zaken die zich echter ook niet erg lenen voor bronnenpublicaties.

Niettemin bevat de sociale geschiedenis nog allerlei terreinen die op bestudering wachten en waar ruggegraatuitgaven een gidsfunctie kunnen vervullen. Ik denk dan met name aan twee terreinen die vermoedelijk toenemend in de belangstelling zullen komen. Ze zijn met elkaar verweven. Het eerste zijn de vrije tijds-studies. Besteding van vrije tijd wordt belangrijker in het menselijk leven naarmate de twintigste eeuw vordert. Het belang voor de mentaliteit van de mens lijkt me moeilijk te onderschatten. Kranten, radio en televisie verbreden de horizon en vervlakken tegelijkertijd wellicht de belangstelling. De ontwikkeling van het vakantiewezen maakt kennisname van vreemde culturen van een platonische ervaring tot een reële, al heb ik net vernomen dat ook het effect

hiervan niet moet worden overschat. De meeste vakantiegangers maken kennelijk zeer oppervlakkig kennis met het land waar ze naar toe zijn gegaan. Nochtans zijn interessante sociale processen te bestuderen, zoals de democratisering van de buitenlandse vakantie; sommigen menen wellicht vulgarisering. Hoe dan ook, het historisch onderzoek daarnaar is nog maar net begonnen. Bestuursnotulen van instellingen als de ANWB kunnen misschien een aardige gids zijn op dit terrein. Meer in het bijzonder zou publikatie van bestuursnotulen van de KNVB ons kunnen inlichten op veranderingen in de actieve sport, voetbal in dit geval.

Dit zijn enkele min of meer hedonistische aspecten van vrije-tijdsbesteding. Nauw verbonden daarmee zijn de pogingen om dat hedonisme te beheersen en dan ben ik bij al langer aanwezige invloed van het werk van Norbert Elias (vooral via de Amsterdamse historische sociologen) en, onvermijdelijk natuurlijk, Foucault. Het is het terrein van de beschavings- en andere offensieven, die mij zodra ik erover lees altijd doen denken aan de machtige voet van Monty Python, zodat je verwonderd afvraagt: dat het doelwit van al die offensieven nog leeft! Hoe dan ook, hier is een al meer bewerkt terrein dat misschien toch nog nader aangewezen kan worden door ruggegraatsuitgaven. Instellingen als Pro Juventute, of de padvinderij, maar ook maatschappelijke verbeteringsinstituten als de reclassering dienen zich aan.

Met Foucault en de term post-modern zitten we dan overigens bij een trend in de beoefening van de sociale geschiedenis, die mij eerder doet pleiten voor bronuitgaven dan voor broncommentaren. Het gaat me om de 'linguistic turn', de narrativistische aanval op bestaande praktijken van de sociale geschiedenis. Bij ons klinkt die aanval vooral door in de feministische geschiedbeoefening, maar in de Verenigde Staten en Engeland doet hij de hele praktijk van de sociale geschiedenis op haar grondvesten schudden. Zelfs bij toonaangevende onderzoekers lijkt soms de totale verwarring uitgebroken. Hier kunnen bronnenuitgaven zuiverend werken, niet omdat ik de simplistische mening ben toegedaan dat exact weergegeven bronnen niet gedeconstrueerd zouden moeten worden (vroeger noemden we dat interne en externe kritiek), maar omdat ze de narrativisten nog eens kunnen confronteren met hun kentheoretisch simplisme. Brieven, nota's en notulen bevatten immers niet alleen maar verhaaltjes over de werkelijkheid, verhaaltjes die we moeten deconstrueren (net als je romans kunt analyseren), maar ze hebben tevens die werkelijkheid mede gevormd. In die zin is (in dit geval geschreven) taal onderdeel van de werkelijkheid in wording en niet alleen maar een vertoog over die werkelijkheid. Veel meer dan verhandelingen van historici bezitten bronnen-uitgaven een directe concreetheid, die veel van het narrativistisch vertoog gebakken lucht doet zijn en tegelijkertijd historici van allerlei pluimage materiaal voor arbeid biedt. Arbeid, die ingewikkeld kan zijn, maar dat idealiter niet is, omdat de geschiedenis uiteindelijk mensenwerk is en ook als zodanig aan onze lezers voorgesteld dient te worden.

RUGGEGRAATUITGAVEN BUITEN HET TERREIN VAN DE OVERHEID; HET BEDRIJFSLEVEN

K.E. Sluyterman

De doelstelling van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis is het ontsluiten van materiaal of onderwerpen van centrale betekenis waarvan frequent gebruik mag worden verwacht voor uiteenlopende onderzoeksvragen. Ik heb mij in deze bijdrage de vraag gesteld welke bronnen de bedrijfshistorici gebruiken en in hoeverre het ING met zijn publikaties de bedrijfshistorici van dienst zou kunnen zijn. Ik ben blij dat ik mee mag doen aan de gedachtenwisseling, aangezien ik denk dat bedrijfshistorici een goede ondersteuning zeer goed kunnen gebruiken.

Materiaal nodig voor de bedrijfsgeschiedenis

Bij de beoefening van de bedrijfsgeschiedenis heeft de onderzoeker het volgende materiaal nodig:

- algemeen politiek/economisch materiaal: in welke omgeving werkten de bedrijven;
- informatie over de bedrijfstak waarin het bedrijf of de te onderzoeken bedrijven opereerden;
- informatie over de individuele bedrijven. Ook wanneer alleen een macro-studie of bedrijfstakstudie wordt ondernomen, kan informatie over individuele bedrijven een nuttige aanvulling geven.

Welk materiaal is nu van voldoende centrale betekenis en zal voldoende frequent gebruikt worden voor uiteenlopende onderzoeksvragen om ontsloten te worden?

Individuele bedrijven

Bedrijfsarchieven bevatten veel gedetailleerde informatie, die slechts voor een onderzoek gebruikt zal worden. Die informatie leent zich niet voor een tekstuitgave. Anderzijds kunnen grote multinationale ondernemingen een belangrijke invloed op de economie van een land uitoefenen en heeft, wat hier besloten wordt, in sommige opzichten misschien wel net zo veel invloed als een beslissing van de ministerraad. Het probleem doet zich echter voor dat zelfs materiaal dat nog het meest op het algemene beleid ingaat, zoals de notulen van de Raad van Commissarissen, buiten de context vaak niet goed te gebruiken is. De notulen zijn voor de onderzoeker zeer nuttig als eerste verkenning, om aanwijzingen te krijgen waar de problemen liggen en wanneer zich belangrijke wendingen hebben voltrokken, maar daarnaast is andere informatie nodig om te weten te komen wat er zich werkelijk afspeelde. Publikatie van de notulen heeft zodoende weinig zin.

Misschien dat de briefwisseling van een topondernemer met zijn tijdgenoten de moeite van publiceren waard zou zijn. Een dergelijke briefwisseling ben ik tot nu toe nog niet in de archieven tegen gekomen. Wel zijn de brieven van de negentiende-eeuwse sigarenfabrikant Peletier als tijdsdocument, vanuit cultuurhistorisch oogpunt, interessant, maar het probleem doet zich voor dat er slechts enkele aardige opmerkingen staan temidden van veel zakelijke en zeer gedetailleerde informatie. Een dagboek van een ondernemer ben ik tot nu toe in de archieven niet tegengekomen. De meeste ondernemers hadden het waarschijnlijk te druk om zich met veel schriftelijke aangelegenheden bezig te houden. Als er al dagboeken zijn, werden deze waarschijnlijk ook niet in het bedrijfsarchief bewaard. Dat dagboeken zeker de moeite waard kunnen zijn, blijkt bijvoorbeeld uit de onlangs gepubliceerde oorlogsdagboeken van Jaap Burger.

Kortom, ik zie eigenlijk in de bedrijfsarchieven geen onderdelen die voldoende van algemeen belang zijn en frequent genoeg gebruikt zullen worden om voor publikatie in aanmerking te komen. Bovendien zijn de meeste stukken uit de twintigste eeuw getypt en dus goed leesbaar, zodat ook in dit opzicht geen speciale ontsluiting nodig is.

Wat de bedrijfshistoricus natuurlijk wel bij zijn werk kan helpen zijn goede inventarissen. Bij gedeponeerde archieven zorgen de archivariissen daar meestal al voor. Op de inventarisatie van archieven berustende bij bedrijven kunnen we als historici helaas weinig invloed uitoefenen. Zelfs bij relatief grote bedrijven laat dit vaak te wensen over. De onderzoeker is dan allang blij als de oude archieven tenminste niet weggegooid worden.

Handleiding

Wat in Nederland nog helemaal ontbreekt en waar wij als historici wel wat aan zouden kunnen doen is het maken van een handleiding: hoe pak ik een bedrijfsarchief aan. In zijn inleiding in de bedrijfsgeschiedenis zegt Jochem Bläsing hierover: 'Er bestaat hier geen vastomlijnde receptuur voor. Wel verdient het aanbeveling de verzameling materiaal — meestal tientallen, soms honderden meters, heel soms kilometers — met een aantal samenhangende vragen te benaderen'. Daarmee moet de onderzoeker in spe het doen. Hoe moet je verder wanneer je eenmaal je concept hebt?

Opvallend in veel bedrijfsmonografieën is de mededeling dat de lezers natuurlijk niet in cijfers geïnteresseerd zijn. Wellicht wist de onderzoeker zelf niet helemaal de weg in de cijferreeksen. Zeker is dat de lezer dan misschien niet met cijfers verveeld wil worden, maar wel graag wil weten in hoeverre een bedrijf door de crisis werd getroffen, hoe de omzet zich tijdens de oorlog ontwikkelde, of er oorlogswinsten werden gemaakt etcetera. En dat soort informatie kan alleen met een beetje rekenen verkregen worden. Voor de negentiende eeuw heeft de bedrijfsarchivaris Mijland een handzame inleiding geschreven over het ordenen van negentiende-eeuwse bedrijfsarchieven. Richtlijnen over het gebruik van bijvoorbeeld grootboeken en journalen zouden zeker voor vele serieuze onderzoekers een uitkomst zijn.

Daarnaast is er het veelomvattender probleem hoe je een archief van enkele strekkende kilometers te lijf moet gaan. Een discussie hierover is onder de bedrijfshistorici nog nauwelijks gevoerd, maar is natuurlijk hard nodig. Wellicht dat het ING hierin een stimulans zou kunnen zijn door zijn ervaring met het vervaardigen van apparaten te koppelen aan de ervaring van enkele bedrijfshistorici met het doen van onderzoek.

Bedrijfstak

Iedere onderzoeker van een bedrijf zal informatie willen hebben over de ontwikkelingen in de bedrijfstak. Ontsluiting van materiaal op dit gebied zou voor veel onderzoekers een grote ondersteuning zijn. Ik denk hierbij met name aan wat wel de 'grijze literatuur' wordt genoemd: allerlei rapporten door overheidsinstanties en werkgeversorganisaties samengesteld, die vaak in gestencilde vorm zijn uitgegeven en daardoor niet gemakkelijk zijn te traceren. Vaak bevat de 'grijze literatuur' waardevolle gegevens, die veel speurwerk overbodig kunnen maken. Ook banken hebben met name in de afgelopen decennia bedrijfstakstudies gemaakt om hun beleggers te kunnen adviseren of om zelf hun kredietpolitiek te kunnen afstemmen. Ik denk dat een gerichte speurtocht een hele serie nuttige rapporten aan het licht zou brengen. Uiteraard is het een gigantisch karwei al die informatie te verzamelen, maar misschien dat het daarom juist een project is dat het ING zou durven aanpakken. Wat de overheidsinstanties betreft zit ze bovendien toch een beetje op bekend terrein. Het NEHA heeft recentelijk een poging gedaan de nog bestaande archieven per bedrijfstak in beeld te brengen. Als pendant zie ik voor mij een reeks waarin de belangrijkste 'grijze literatuur' wordt vermeld. Eigenlijk zou er dan ook een centrale bewaarplaats moeten komen, want die rapporten verdwijnen heel gemakkelijk. Het is mijn ervaring dat banken bijvoorbeeld al na enkele jaren hun bedrijfstakrapporten niet meer aan de geïnteresseerde historicus ter beschikking kunnen stellen, gewoon omdat niemand in de organisatie meer weet waar ze gebleven zijn.

Een volgende stap zou kunnen zijn om enkele centrale rapporten of een verzameling daarvan als tekst uit te geven. Per bedrijfstak een bundel waarin relevante cijfers zijn verzameld, een toelichting op de belangrijkste ontwikkeling wordt gegeven en een verwijzing staat naar verder

materiaal: dat lijkt mij voor een onderzoeker ideaal. Een groot voordeel van een dergelijke publikatie voor de wetenschap lijkt mij dat onderzoekers van een individueel bedrijf meer gemotiveerd worden hun resultaten in het kader van de bedrijfstak te zetten, waardoor de relevantie van hun studie weer kan toenemen. Dat is van belang omdat voor bedrijfsgeschiedenis momenteel de nodige aandacht bestaat, zowel op lokaal niveau, de plaatselijke bierbrouwerij etc, als ook in de sfeer van de gedenkboeken. De schrijvers van gedenkboeken werken vaak onder enorme tijdsdruk en zullen met deze publikaties in staat zijn een kader op te trekken rondom de beschrijving van het individuele bedrijf.

Niveau van de macro-economie

Net als voor de bedrijfstakken geldt voor de economie als geheel dat op de departementen interessante studies zijn verricht, die nooit tot officiële publikaties hebben geleid. Ik ben zelf met dat materiaal minder vertrouwd, omdat ik me meestal tot het gedrukte materiaal beperk. Een voorbeeld van een veel geciteerde bron die wellicht voor een tekstuitgave in aanmerking zou kunnen komen is de 'Nijverheidsstatistiek 1888-1890' (Enquête Struve en Bekaar). Deze twee ingenieurs hebben tussen 1887 en 1889 vrijwel de hele Nederlandse nijverheid in kaart gebracht. Zij hebben per bedrijf gegevens genoteerd omtrent de aard van de fabrieken, de inrichting, de veiligheid, de personeelsbezetting en de aanwezige stoommachines of andere aangewende bedrijfskracht. De bron is weliswaar al vaak gebruikt, maar blijft interessant voor iedere onderzoeker die in de ontwikkeling van een stad, of branche of individueel bedrijf op zoek is.

Wat cijferreeksen betreft, doet het CBS al het een en ander, met name voor de twintigste eeuw. Zo heb ik hun publikatie 'Negentig jaar statistiek in tijdreeksen' steeds onder handbereik liggen. In de maandschriften van het CBS zit nog veel meer materiaal verscholen. Nu zijn die maandschriften gedrukt en op de universiteiten beschikbaar, dus de ontsluiting is niet zo'n groot probleem. Toch zou het voor veel onderzoekers gemakkelijk zijn wanneer relevante reeksen beschikbaar kwamen in databestanden. Verder zouden de onderzoekers veel plezier kunnen hebben van samenvattende bevolkings- en beroepstellingen, reeksen consumenten- en kleinhandelsprijzen met name ook over de negentiende eeuw, effectenkoersen en samenvattende balansgegevens. Dit alles in databestanden. Dat lijkt mij wel de weg van de toekomst.

Overzie ik het veld van de bedrijfsgeschiedenis, dan denk ik dat de bedrijfshistorische onderzoekers in eerste instantie gebaat zijn met gidsen, eventueel in combinatie met centrale bewaarplaatsen, en in tweede instantie met een apparaat voor de bewerking van bedrijfsarchieven. Pas in derde instantie zouden ook tekstuitgaven te overwegen zijn.

VI

ASPECTUITGAVEN 1*J.C.H. Blom*

In de zogenaamde aspectuitgaven is er binnen het ING (of liever de RGP) een aantal voorbeelden te noemen uit het rijke verleden van het Instituut:

- Bescheiden Buitenlandse Politiek
- Documenten Nederlands-Indonesische Betrekkingen

Een hoofdvraag aan ons voorgelegd nu luidt: zijn dit zinvolle uitgaven en moeten er meer van komen, of moet het in de toekomst juist anders?

Het gaat om prachtige series, die men met vrucht kan raadplegen, die dus moeten worden afgemaakt, wat tevens een argument is om door te gaan.

Aarzeling heb ik met name over het doorgaan, vooral wat betreft 'Buitenlandse Politiek' in verband met selectieproblematiek (zie recensie *BMGN*). In mindere mate geldt dit ook voor 'Nederlands-Indonesische Betrekkingen'; hier is het onderwerp namelijk beter afgegrensd en preciezer omschreven. Ik kan mij voortzetting tot en met Nieuw-Guinea voorstellen.

Stelling 1

Vanwege omvang van het materiaal en de relatief geringe technische problemen (lezen en dergelijke) komen aspectuitgaven op het terrein van de nieuwste geschiedenis in de vorm van een documentselectie alleen in aanmerking bij zeer precies omschreven onderwerpen van zeer groot belang, met een goed te overziene hoeveelheid materiaal.

Dat roept de vraag op hoe het ING voor de negentiende en twintigste eeuw wat betreft aspectuitgaven dan wèl zijn zegenrijke arbeid op het gebied van bronontsluiting ('missie') kan voortzetten.

Bij het zoeken naar een antwoord is een poging op zijn plaats om te omschrijven welke in dit opzicht (bronontsluiting dus) de kernproblemen zijn voor het onderzoek naar de contemporaine geschiedenis. Dit is een zeer complex probleem. Vanwege de tijd geef ik maar snel een zo eenduidig mogelijk antwoord in de vorm van een stelling.

Stelling 2

De bronnentechnische hoofdproblemen bij het historisch onderzoek met betrekking tot de negentiende en twintigste eeuw zijn de overstelpende hoeveelheid bronnenmateriaal en de gecompliceerde institutioneel-bureaucratische structuren, die het zeer moeilijk maken te bepalen waar zich relevant materiaal bevindt en wat de waarde daarvan is.

Wil het ING voor onderzoekers en aankomende onderzoekers (studenten) zich bij uitstek nuttig maken, dan zouden de produkten (uitgaven in welke vorm dan ook) dus vooral hier gids moeten zijn en de helpende hand bieden, dat wil zeggen eindresultaten (wellicht zodanig dat voortdurende aanpassing aan de actualiteit mogelijk is) die een combinatie zijn van archiefgids, broncommentaar, uiteenzettingen in de trant van de cahiers voor de lokale geschiedenis, elementaire inhoudelijke documentatie, en wellicht een bibliografische sectie. Laten we zo'n gids voorlopig omschrijven als onderzoeksgids. Zo'n gids zou thans zeer tijdrovende (daardoor soms prohibitieve) exercities overbodig kunnen maken. Enige scepsis is hier misschien wel op haar plaats.

De inhoud van zo'n onderzoeksgids, per thema te variëren, zou bijvoorbeeld kunnen zijn:

- elementaire verkenning van het terrein (aspect);
- basisgegevens op het terrein;
- kernliteratuur;
- opsomming en bespreking van de relevante archieven (zowel bronnentechnisch met specifieke bijzonderheden per genoemd archief, als bespreking van de waarde van de bron.

Hieruit vloeit de volgende stelling voort.

Stelling 3

Wat betreft de aspectuitgaven van het ING verdient een onderzoeksgids de voorkeur boven publicatie van documentselecties.

Probleem hierbij is, vooralsnog zonder sluitende oplossing: welke is dan de relatie tot de archieven en documentatie-instituten, die immers ook aan bronontsluiting van deze aard doen? Vroeger was de taakafbakening duidelijk: ING deed bronnenpublicaties, archieven maakten inventarissen.

Hier is alleen pragmatisch zoeken naar samenwerking mogelijk. ING zou de centrale 'missie' in het oog moeten houden (bronontsluiting dus), en vooral daar kunnen opereren waar de archieven om allerlei redenen dat niet, of niet meer doen. Overigens gaat het mij niet om veredelde inventarissen! Zeker bij aspectuitgaven ligt een duidelijk verschil in de vanzelfsprekende concentratie van de archieven op hulpmiddelen bij gebruik van telkens een afzonderlijk archief, terwijl de onderzoeksgidsen, zoals ik die vagelijk voor ogen heb, in zekere zin daar haaks op staan.

Tot slot enkele voorbeelden van aspecten (thema's, onderwerpen) waarvoor een goede onderzoeksgids mijns inziens zeer wenselijk is, al zijn er in alle gevallen haken en ogen:

- in aansluiting op series RGP 'Buitenlandse Politiek';
- politieke partijen;
- kerken;
- omroep, in het bijzonder audio-visuele bronnen, als parallel misschien ook persgeschiedenis;
- verzorgingsstaat;
- cijfermateriaal van allerlei aard van bijvoorbeeld CBS, SCP, NIPO en dergelijke. Hierbij zijn er steeds relevante instituten om mee samen te werken.

ASPECTUITGAVEN 2

D. Bosscher

Het verzoek aan mij gedaan was duidelijk: 1) te proberen het belang van aspectuitgaven af te wegen tegen dat van de ruggegraatuitgaven; 2) een opmerking te maken over de gewenste aard van aspectuitgaven; en 3) aan te geven welke thema's eventueel voor een aspectuitgave in aanmerking zouden kunnen komen, zo mogelijk onder het noemen van prioriteiten.

Voor ik van wal steek maak ik vier opmerkingen:

1. Ik beperk me tot de twintigste eeuw en meer in het bijzonder tot de laatste halve eeuw.
2. Wat ik te melden heb gelieve u te beschouwen als tentatief, waarmee ik bedoel dat er, toen ik met collega's aan de Groningse RU over de discussie van vandaag sprak, zoveel ideeën opborrelden, dat er zeker geen sprake is van een uitgekristalliseerd standpunt.
3. Ik laat in het midden welke instantie de te noemen aspectuitgaven zou moeten bezorgen. Als ik dus voor een uitgave pleit, is het niet noodzakelijkerwijs voor een uitgave door het ING.
4. Enigszins buiten de orde: een opmerking over uitgaven in de toekomst. De contemporaine historici maken zich daar ernstige zorgen over. We hadden al last van de toenemende invloed van de telefoon, toen kwam de fax en nu is er e-mail. Bijna elk autootje dat over de elektronische snelweg raast komt uiteindelijk terecht in de schrootpers die 'delete-knop' heet. Slechts een enkel e-mail bericht valt de eer te beurt te worden uitgeprint. Zo worden aan de lopende band potentiële archiefbescheiden vernietigd. Dit is niet minder dan een ramp voor de historici die zich in de toekomst met onze tijd bezig zullen houden. Toekomstige bronnenuitgaven zullen hoe dan ook multi-media-uitgaven moeten zijn.

Merites van aspectuitgaven

Wat de relatieve merites van aspectuitgaven betreft het volgende. Een voor de hand liggend belang van aspectuitgaven is dat ze onderzoekers een grote hoeveelheid zoekwerk en dus tijd besparen. In plaats van de archieven zelf of bronnenpublicaties van meer algemene aard te moeten doorwerken, kunnen de historici zich beperken tot het raadplegen van het voorgeselecteerde materiaal. Het feit dat er een aspectuitgave bestaat, maakt het voor een veel grotere groep mensen dan anders het geval zou zijn geweest, mogelijk zich in het desbetreffende thema te verdiepen. Hoeveel mensen hebben de tijd en de middelen om zelf het materiaal te selecteren? De beschikbaarheid van een aspectuitgave zal er dus logischerwijs toe leiden dat het thema van die uitgave een bredere kring van belangstellenden trekt en dat de belangstellenden zich breder informeren, in plaats van bijvoorbeeld hun publicaties om redenen van opportuniteit, utilitariteit, efficiency en kostenbeperking op een paar onsjes minder archiefmateriaal te baseren. Het komt regelmatig voor, te regelmatig voor, en ik erken graag dat ik deze kritiek ook aan mijzelf richt, dat een historicus zich in een voorwoord van een publicatie verontschuldigt voor het niet bestudeerd hebben van een bepaalde wat moeilijker toegankelijke collectie. In sommige gevallen is begrip voor die keuze wel op zijn plaats, maar zeker in een proefschrift, dat toch een proeve moet zijn in bekwaamheid tot het uitputtend analyseren van een onderwerp, misstaan dergelijke opmerkingen. Elke bronnenpublicatie, maar zeker een aspectuitgave, kan de efficiency in het gebruik van bronnen tot een optimum helpen opvoeren.

Het is overigens frappant — dit terzijde — hoe vaak de raadpleging van bronnenpublicaties die met veel zorg en ten koste van grote investeringen zijn vervaardigd, beperkt blijft tot een beperkte kring van ingewijden. In verband met de dezer dagen gevoerde discussie rond Poncke Princen is weer eens gebleken dat op grote schaal een waas van geheimzinnigheid wordt verondersteld of

wordt gecreëerd, waar in feite de bronnen voor iedereen die verder wil kijken dan zijn neus lang is voor het grijpen liggen. De meeste vragen over de jaren 1945-1950, die opeens weer worden gesteld alsof de historici de thematiek van politionele acties en militaire excessen schromelijk verwaarloosd hebben of, erger nog, alsof de overheid haar beslissingen en daden stelselmatig aan onderzoek heeft onttrokken omdat die het daglicht niet kunnen velen, de meeste vragen over die periode zijn zo aan de hand van het magnum opus van Van der Wal en Drooglever te beantwoorden. Toch doen de meeste kranten en ingezonden-stukkenschrijvers aan het spelletje mee. Net als in de affaire Gonsalves, die ook al geen nieuwe inzichten opleverde maar die wel werd gepresenteerd als een staaltje van belangwekkend journalistiek spuurwerk, wil men ons doen geloven dat de onderste steen door toedoen van ongedefinieerde krachten onder blijft. Als er al melding wordt gemaakt van het bestaan van een publikatie als de 'Officiële Bescheiden', weet men er nauwelijks raad mee en wordt het toch weer voorgesteld alsof het nodige wordt achtergehouden. Zo gebruikt *de Volkskrant* toch weer het woord 'doofpot' in een redactioneel commentaar waarin het bestaan van de 18 delen met zoveel woorden wordt gemeld. Daarmee wordt de suggestie van het verbergen van feiten gewekt, terwijl het stuk in feite alleen gaat over onwil om politieke conclusies uit bekende feiten te trekken.

Over de nadelen van aspectuitgaven nog een enkel voor de hand liggend woord. Er is altijd sprake van een selectie van materiaal en zelfs als deze selectie met de grootste zorgvuldigheid geschiedt, zal er sprake blijven van een zekere willekeur. Dit is onvermijdelijk en mag geen reden zijn om het kind van de toegang tot anders moeilijk verkrijgbaar bronnenmateriaal weg te gooien met het badwater van het risico van subjectiviteit. De reputatie van het instituut voor Nederlandse Geschiedenis moet er garant voor staan en staat er ook garant voor dat niemand zich over die subjectiviteit zorgen hoeft te maken.

Enkele suggesties

Als ik een paar suggesties doe met betrekking tot toekomstige aspectuitgaven is het onder het algemene voorbehoud dat de grootst mogelijke volledigheid moet worden betracht. Anders schiet men zijn doel voorbij. Een bronnenpublikatie die alleen maar naar meer smaakt en de gebruiker met een hongergevoel achterlaat heeft slechts beperkte waarde.

Een uitzondering op de volledighedsregel zou gemaakt kunnen worden voor uitgaven die het onderwijs dienen. Ik zou een lans willen breken voor het tenminste serieus overwegen van de wenselijkheid en mogelijkheid tot het uitgeven van selecties van materiaal die leerlingen in de hoogste klassen van het VWO en studenten in HBO en WO de ogen openen voor de gecompliceerdheid, maar dus ook voor de sensatie van historisch onderzoek. Als zo'n uitgave een hongergevoel weet op te wekken, is een belangrijk educatief doel gediend.

Uiteraard rijst in dit verband de vraag of al dan niet min of meer geprivatiseerde Rijksinstellingen deze markt op zouden moeten gaan. Kan het particulier initiatief dat niet veel beter doen? En begeeft men zich met het maken van een selectie, die in dit geval een zeer ruwe zal moeten zijn, niet op het gladde ijs van de politiek? Dergelijke vragen verdienen zorgvuldige overweging. Een feit is dat het particulier initiatief het laat afweten. In de Verenigde Staten wordt de markt overspoeld met documentuitgaven over letterlijk elk historisch vraagstuk van enige importantie. De redenen die er zijn geweest om de onafhankelijkheid uit te roepen, de Burgeroorlog van de jaren 1860, alle kwesties die verband houden met de slavernij, de Spaanse oorlog van 1898, de deelname aan de Eerste Wereldoorlog, het zich afzijdig houden van de Volkenbond, het bestrijden van de depressie, de aanloop tot en de gevolgen van Pearl Harbour, de Koude Oorlog, de oorlog in Korea, de oorlog in Vietnam, het ontstaan van de verzorgingsstaat, de opkomst van de jeugdcultuur, de Watergate-affaire, over al deze onderwerpen zijn bronnenpublicaties verschenen of er wordt minstens een hoofdstuk aan gewijd in een meer algemene uitgave waarin de geschiedenis aan de hand van documenten wordt geproblematiseerd. Heeft Nederland soms geen geschiedenis die te problematiseren valt? Hebben we geen oog voor de mogelijkheid die documenten bieden om

belangrijke vragen inzichtelijk te maken? Blijven de documenten te lang verscholen in hun stofmappen doordat het Nederlandse equivalent van de in Amerika zo uitbundig aangeroepen Freedom of Information Act nog te veel blokkades laat bestaan? Of zijn de Nederlandse uitgevers gewoon niet erg ondernemend? Hoe dan ook, het is buitengewoon jammer dat het onderwijs verstoken blijft van dit soort uitgaven over onderwerpen waar studenten grote belangstelling voor hebben. In het licht van de bemoeienis die de overheid al heeft met de vaststelling van eindexamenonderwerpen en het in dat verband genereren van studiemateriaal, is het nog maar een kleine stap naar het gericht en selectief publiceren van archiefmateriaal. Ik denk niet alleen dat het moet kunnen, maar zelfs dat het kan moeten, en in de huidige situatie, nu de vrije markt tekortschiet, moet.

Ik kom dan op wat onderwerpen die zich voor 'complete' aspectuitgaven lenen. Het is maar een selectie.

De verzuiling en de ontzuiling. Dit thema heeft de historici pas laat gegrepen, en nauwelijks had het hen gegrepen of Blom heeft aan de plotseling heftig oploeiende discussie al weer een voorlopig einde gemaakt door zijn Amsterdamse project te lanceren, dat ertoe moet leiden dat eerst gekeken wordt waarover we het eigenlijk hebben en hoe het onderzoeksveld moet worden verkaveld. Ik haast me te zeggen dat Blom daar goed aan gedaan heeft, maar zijn project heeft de discussie in ieder geval slechts getemporeerd en de finale moet nog komen. In dat licht zou ik ervoor willen pleiten dat dat het project-Blom een tegenhanger krijgt, bijvoorbeeld in de vorm van een bronnenpublicatie. Waar Blom de vragen van verzuiling en ontzuiling betreft op ontwikkelingen in stad en regio, zou deze publicatie zich kunnen richten op de veronderstelde samenwerking aan de top van de zuilen. Als de these van Lijphart (samenwerking in de bovenste regionen van de zuilen, segregatie aan de basis) hout snijdt en meer is dan een hersenschim, dan moet dat model zijn reflectie hebben gekregen in het archiefmateriaal. Een daarop toegespitste aspectuitgave zou een prachtige bijdrage zijn aan de Nederlandse historiografie.

Een groot thema, zelfs nog in het politieke en publieke discours van vandaag, is de hantering van de economische depressie van de jaren dertig door de overheid. Mijns inziens zou een bronnenpublicatie waarin economische en politieke besluitvorming van alle betrokken instanties, dat wil zeggen ministeries, politieke partijen en het parlement, maar ook het bedrijfsleven, de banken en enkele buitenlandse actoren, in een behoefte voorzien.

Door het grote werk van De Jong over de oorlog is nog niet in de lacune van een grote bronnenpublicatie voorzien (hoe mooi de archiefgidsen waarin wel is voorzien, zoals die van Blom, ook zijn en hoe goed ze ook functioneren). Ook dat zou ooit moeten gebeuren, al kan zo'n project voorlopig een lage prioriteit krijgen, zolang de discussie over de boeken van De Jong zich meer toespitst op zijn interpretatie van gebeurtenissen dan op een gebrek aan speurzin ten aanzien van de bronnen.

Het ontstaan van de Koude Oorlog in Nederland en vooral de maatschappelijke weerslag daarvan is een ander onderwerp waar de behoefte aan een compilatie van documenten zich doet voelen. De vele deelstudies (vele, maar in de verste verte nog niet genoeg) geven geen samenhangend beeld. Een met zorg samengestelde bronnenuitgave kan aan het verschaffen van samenhang belangrijk bijdragen.

Het ontstaan van de verzorgingsstaat en, eventueel in een apart project, het uitgroeien van de overheid tot een alles bestierende maatschappelijke kracht is een thema, zijn thema's waarvoor niet alleen historische, maar ook actueel-politieke belangstelling bestaat. Mij dunkt dat het uitbrengen van een bronnenpublicatie waarin deze ontwikkeling kan worden getraceerd, van groot gewicht zou zijn. Uiteraard gaat het daarbij niet om het aanwijzen van schuldigen of iets dergelijks. Wat dat betreft zouden de objectiviteit en het historisch inzicht van de verzorgers van zo'n uitgave zwaar op de proef worden gesteld. Als er te weinig wordt geselecteerd wordt het resultaat onhanteerbaar, als er te veel wordt geselecteerd verliest het aan betekenis. Een voorstudie en een uitgebreide discussie over het hoe en het wat zijn hier op hun plaats.

Ik kom dan op de jaren zestig. Het begrip 'Jaren Zestig' wordt te pas en te onpas gehanteerd.

Eigenlijk betekent het allang niets meer. Maar zou dit een reden moeten zijn om er bij het stellen van prioriteiten voor bronnenpublicaties met een grote boog omheen te lopen? Het lijkt me dat we met meer recht mogen veronderstellen dat een serie van goede, gedegen bronnenpublicaties licht kan doen schijnen in de duisternis. Wat zeggen de bronnen over de periodisering van de jaren zestig? Wat hebben ze ons te vertellen over de rol van individuen in het creëren van een 'geest van zestig' en over de rol van de overheid bij het reageren daarop, zo men wil het tegengaan daarvan? Ontwikkelingen in wat 'de jaren zestig' zijn gaan heten hebben Nederland diepgaand beïnvloed. Sommigen zijn zelfs van mening dat het breekpunt in de Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw daar moet worden gelegd, en niet zozeer in het Interbellum of de Tweede Wereldoorlog. Iemand heeft al geroepen om een Lou de Jong voor de jaren zestig. Wordt het dan geen tijd om eens serieus na te denken over de vorm die een bronnenpublicatie met betrekking tot die periode eventueel zou kunnen krijgen? Een tweede Lou de Jong zal niet opstaan en het is bovendien de vraag of we zitten te wachten op iemand die dermate complexe materie in één schema zou proberen te vangen. Een bronnenpublicatie zou enige orde in het materiaal en daarmee in de discussie kunnen aanbrengen. Daaraan is wél behoefte, al zou zo'n publicatie zeker niet het verlossende woord kunnen spreken of doen spreken. Waar het om gaat is dat we zouden kunnen proberen eerst eens de feiten aan het woord te laten. De interpretatie van die feiten krijgt dan tenminste een overzichtelijker karakter. Het debat wordt er zeker niet mee beperkt, maar juist door gestimuleerd. Gezien de functie van de jaren zestig als referentiepunt voor de bepaling van de identiteit van het huidige Nederland en veel van zijn thans levende inwoners, is dit van majeure betekenis.

Ik noem nog even apart het ontstaan van moderne sociale bewegingen. De milieubeweging en de vrouwenbeweging, de vredesbeweging en bewegingen voor seksuele vrijheid en emancipatie van homoseksuelen zijn tot dusver niet serieus historisch onderzocht. Zoals ook het geval is geweest met veel analyses van het functioneren van de Nederlandse politiek, voor en na de omslag van verzuiling naar ontzuiling, zijn politicologen en sociologen de historici voorgegaan. Zij hebben nuttig voorwerk verricht, grotendeels in de sfeer van gedachtenbepaling en niet zozeer in het verkennen van bronnen. Het wordt tijd dat de historici hun offensief, noem het eventueel een tegenoffensief, beginnen. Bronnenpublicaties kunnen daarbij van groot nut zijn, om allerlei redenen die ook al in verband met de jaren zestig zijn genoemd.

Verder wil ik graag het thema 'Nederland immigratieland' noemen. In dit verband verdient ook de manier waarop Suriname in 1975 en voorgaande jaren zijn onafhankelijkheid kreeg toegevoerd aandacht. De ontwikkeling van Nederland tot een multiculturele samenleving heeft ontegenzeggelijk diep ingegrepen in onze geschiedenis. Haar in kaart brengen in een bronnenpublicatie is daarom niet meer dan logisch. Over de relevantie van zo'n documenten- en bronnenpublicatie voor de discussies over allerlei actuele kwesties, discussies met niet zelden een grote politieke lading, hoef ik niet uit te weiden.

Audio-visueel materiaal

Als laatste onderwerp voor een aspectuitgave noem ik er in deze — ik herhaal, willekeurige — reeks, een die op een ander genre bronnen betrekking heeft. Het betreft audio-visueel materiaal en dan vooral materiaal waarop auteursrecht rust. Onderzoekers die van dergelijk materiaal gebruik maken stuiten steeds weer op het probleem van enerzijds de verspreide ligging van bewaarplaatsen en anderzijds de hoge kosten die aan raadpleging, publicatie en reproductie van het materiaal verbonden zijn (en nu noem ik nog niet eens de verschillen in regels die ten aanzien van openbaarmaking worden gehanteerd). Mij dunkt dat hier een taak ligt voor Rijksarchiefontsluiters en Instituten voor Nederlandse Geschiedenis. Een bronnenpublicatie op dit gebied zou kunnen bestaan uit videobanden waarop materiaal is samengevoegd, bijvoorbeeld: Journaaluitzendingen, uitzendingen van politieke partijen, voorlichtingsfilms (al dan niet van de RVD), Polygoon-journaals. Ook kan een selectie worden gemaakt van meer thematische aard, of een ordening op basis van auteurs, bijvoorbeeld het werk van grote documentairemakers als Van der Horst, Haanstra

of Ivens.

In een aantal door mij genoemde gevallen waarin een bronnenpublicatie zou kunnen worden overwogen, zou eventueel volstaan kunnen worden met de publicatie van een thematisch ingerichte gids van de archieven die zich voor dat bepaalde onderzoek aandienen en, ook al eventueel, van een wijzer waarin zoekpaden worden uiteengezet en adviezen voor het gebruik van de archieven worden gegeven. Dit is ook een vorm van toegankelijk maken van archiefmateriaal, zij het een veel beperktere. Het voordeel is evident: kostenbesparing en tijdwinst, dat laatste doordat gidsen al binnen korte tijd kunnen worden vervaardigd en de desbetreffende overzichten dus veel eerder aan het publiek (dat wil zeggen gewone geïnteresseerden, studenten en onderzoekers) kunnen worden gepresenteerd. Het lijkt me beter nu geen prioriteiten aan te geven ten aanzien van 'echte' bronnenpublicaties dan wel archiefgidsen. Maar ik denk wel dat een logische prioriteitenkeuze te maken zou zijn op basis van een afweging waarin de complexiteit van thema's en de graad van disparaatheid van het materiaal, alsmede de geconstateerde vraag, zijn betrokken.

VIII

OP ZOEK NAAR OOGGETUIGEN

ontsluiting van persoonlijke documenten

J.C.F.J. van Merriënboer

Uit een boek in de universiteitsbibliotheek viel een briefje waarop het volgende was neergekrabbeld: 'Ik begin weer, ik leef, ik ben 28 jaar, een mooie tijd. Ik wil niet langer zo chagrijnig zijn en moe. Ik ontleen bestaansrecht aan genieten, voelen, produceren. Mijn ambitie is optimaal leven. What the heck with Henk. Hij beleeft een herhaling met Mien, maar gaat het leven weer niet aan. En mijn ouders zijn geweldig. Ik ben alleen bang dat ik het afstuderen niet aankan.' Dat was dus een kort, anoniem egodocument. Ik heb het weggegooid. Wat moest ik ermee? Daarmee was het probleem archiveren, ontsluiten of publiceren in één klap opgelost.

Inleiding

Hoe kom ik er achter wat in bepaalde 'wandelgangen' gedacht en gezegd is? Welke deals zijn daar gesloten? De ziel van de mens is een duistere maar ook een drijvende kracht van de geschiedenis en in persoonlijke documenten lijkt die ziel wat dichterbij aan de oppervlakte te zweven. We voelen in dagboeken, brieven, interviews, getuigenverklaringen, verhoren en memoires soms niet alleen de polsslagen van de ik-figuur, maar ook die van zijn tijd. Persoonlijke documenten maken processen transparanter. Ze hebben dikwijls meer bewijskracht dan andere bronnen. Want, wat verzwijgen ministerraadsnotulen? Niet enkel de 'bilateraaltes' vooraf. Een briefje van Bukman aan Andriessen kort voor de verkiezingen over de aardgasprijs voor tuinders is meer dan een illustratief kijkje door het sleutelgat. Hetzelfde geldt voor Van Thijns *Retour Den Haag*. Dit zijn vette historische bronnen.

De contemporaine historicus zoekt ooggetuige-verslagen. Liefst geen losgetrokken feiten (want die vindt hij bij wijze van spreken op straat en in de krant), maar overtuigende verhalen. Die verhalen kun je niet missen als je wilt analyseren, verklaren, begrijpen en beoordelen. Ze zijn er in overvloed, maar waar precies? Soms staat er zelfs niets op papier. In de Amerikaanse senaat zijn historici op dit moment druk bezig persoonlijke herinneringen van oud-leden op band vast te leggen. Dit lijkt me een interessante vorm van bronontsluiting, maar hoeveel manjaren kost dat niet en hoe gekleurd en lacuneus zijn deze collectieve memoires uiteindelijk? Er zijn grote figuren gestorven zonder een archiefsnipper na te laten, terwijl kleinere tijdgenoten elke overpeinzing nauwkeurig hebben opgetekend voor de kleinkinderen. Iedereen weet dat dit vertekende beelden oplevert, maar we zullen moeten roeien met de riemen die we hebben. Totdat we andere krijgen.

Nee, het leven van een eenvoudig parlementair historicus valt soms niet mee. Op zoek naar ooggetuigeverslagen kan hij geen tegel ongelicht laten. Hij beschikt niet over de catalogus van interessante persoonlijke documenten, kort toegelicht en chronologisch en thematisch gerangschikt. Gelukkig misschien, want hij moet toch al zoveel notulen, ambtelijke stukken en Handelingen doorploegen. Er is in zijn laboratorium geen amanuensis die de stukken klaar legt en geen analist voor routineklussen. De overheid is helaas ook niet verplicht om na pakweg dertig jaar historische verantwoording af te leggen door de belangrijkste beleidsstukken te publiceren met toelichting en rekenschap. Gelukkig bekommert het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis zich om de bewerktuiging van het laboratorium.

De parlementaire democratie die zich de laatste 150 jaar ontwikkeld heeft, weerspiegelt zich

in vele meters democratisch toegankelijke documenten die de besluitvorming betreffen. Het is moeilijk om in dit bos handelende mensen te ontdekken. Persoonlijke documenten brengen dan licht. Het is dus van belang dat het ING een beleid voert dat gericht is op de ontsluiting van die documenten. Ook omdat dit soort bronnen meestal moeilijker toegankelijk is dan andere, vooral ambtelijke. Dit punt van beleid zou staatssecretaris Nuis eens moeten worden aanbevolen door historisch Nederland, unaniem en niet zoals in 1952, toen ook adviezen werden gegeven maar elke hoogleraar vooral zijn eigen stokpaardje inbracht.

In het discussiestuk bij dit symposium zijn de volgende vragen gesteld over de ontsluiting van persoonlijke documenten van de laatste twee eeuwen.

1. Is er behoefte aan een verwijzende gids naar vindplaatsen en aan korte omschrijvingen van de inhoud?
2. Is er behoefte aan uitgaven van individuele persoonlijke documenten? Heeft dit toegevoegde waarde ten opzichte van ruggegraat- en aspectuitgaven? Kan de bewerker waarde toevoegen?
3. Welk soort persoonlijke documenten komen voor uitgaven in aanmerking?
4. Op welk terrein van de geschiedenis dienen egodocumenten ontsloten te worden? Is in dit opzicht prioriteitsstelling mogelijk? Ik zal proberen een aantal antwoorden te formuleren.

Een gids voor egodocumenten

Er is inderdaad behoefte aan tijdswinst, aan een wegwijzer naar nieuwe bronnen en aan materiële inventarisatie. Een actuele computercatalogus kan ruggesteun geven, maar daar komt meer bij kijken dan het scannen van archiefinventarissen. Ik wil bijvoorbeeld 'eerste politionele actie' intikken en meteen op mijn scherm lezen of daarover dagboekantekeningen zijn gemaakt door hoge militairen. Kan dat? Is er een programma waarbij ik via 'de drie van Breda' uitkom op het persoonlijke memorandum dat een oud-minister van justitie daarover in 1972 schreef? Je zou ook elk goedgekeurd lemma voor het *Biografisch Woordenboek van Nederland* meteen via de computer moeten kunnen gebruiken. Daarover schijnt al te worden nagedacht bij het ING.

Het kort omschrijven van de inhoud van allerlei stukken en wat je ermee zou kunnen doen, en het aangeven van verbanden met andere documenten of publikaties is natuurlijk een hels karwei. Bij elk document hoort eigenlijk een logboek waarin de ervaringen van de archivaris en alle gebruikers tot op dat moment vermeld zijn. Je zou geschiedenisstudenten op een gestructureerde manier bronnen kunnen laten bewerken. Ze zouden die moeten voorzien van notabene's die je dan toch een eerste indruk kunnen geven van wat je allemaal kunt met bijvoorbeeld het dagboek van Wim Kan of met tientallen interviews met missionarissen, waar die zich ook mogen bevinden. Je zou zelfs een project bronbewerking kunnen opzetten in de vorm van werkervaringplaatsen voor werkloze vakgenoten.

Uitgaven van persoonlijke documenten

Een historisch document is een bewijsstuk. Het wordt bewaard omdat men denkt dat een toekomstig geschiedschrijver daarmee een stukje verleden kan 'reconstrueren'. Het gaat er dus om dat belangrijke papieren bewaard worden, dat ik ze gemakkelijk kan vinden en dat het me weinig moeite kost om te bepalen wat ik er mee kan. Publikatie van die stukken is voor mij secundair. Ik zeg dit omdat het vaak voorkomt dat uitgegeven persoonlijke documenten op eigen benen kunnen staan zoals een historische roman. Misschien wil het ING in de toekomst een grote rol spelen bij het bezorgen van dit soort 'leesboeken'. Dat is immers goed voor de p.r. Het project is overzienbaar en het resultaat laat niet te lang op zich wachten. Eventuele winst kun je terugploegen in extra medewerkers en nieuwe projecten. Waarom zou je anderen de krenten uit de pap laten halen? In dit geval bestaat de behoefte aan uitgaven dus vooral bij het instituut zelf. Dan denk ik meteen aan marktgericht denken, business plans en fondsvorming. Wat moet je dan met andere onderzoeksinstituten? Die zullen niet graag met een 'concurrent' in zee gaan.

Wanneer moet het ING (als intermediair tussen archivaris en historicus) persoonlijke documenten in druk laten verschijnen? Als dat de beste manier is om bronnen bovengronds te krijgen, te bewaren en te ontsluiten, denk ik. Daaraan kan een beredeneerd uitgavenprogramma ten grondslag liggen. Documenten van spilfiguren, die vaak geraadpleegd worden, onbekend of bijna

onleesbaar zijn, zich bevinden in verschillende moeilijk te bereizen archiefverzamelingen, die qua inhoud van grote waarde zijn, de weg wijzen naar andere bronnen of bijzonder behulpzaam zijn bij de selectie van materiaal uit papierbergen als de Handelingen; met de publikatie van die documenten zou ik beginnen. De persoonlijke herinneringen van Lubbers, de oorlogsdagboeken van Wilhelmina of de Romme-papers wil ik bijvoorbeeld wel in mijn bibliotheek. De RGP-commissie Geyl kwam in 1952 overigens al met een lijst met belangrijke figuren van wie de particuliere correspondentie kon worden uitgegeven. Netjes, zoals dat toen hoorde, van elke zuil twee of drie. Tot veel RGP-delen heeft dit niet geleid.

Dan de kwestie van de waarde die de bewerker aan een stuk kan toevoegen. Een historisch document devalueert door het aan of uit te kleden voordat er een gediplomeerd historicus mee aan de slag gaat. Want die mag dat. Waardevermeerdering van dit soort producten lijkt een zaak van verpakking, etikettering, handleiding, gebruiksaanwijzing, bedieningsgemak en bijsluiters. De gebruiker heeft eigenlijk niet meer nodig. Wil je een groter publiek bereiken dan zou je als bewerker de meerwaarde kunnen opschroeven door een deskundig historicus een uitvoerige inleiding te laten schrijven. Dat mag populariserend, waarom niet?

De vraag was of door middel van publikatie waarde toegevoegd kan worden aan persoonlijke documenten ten opzichte van zogenaamde ruggegraat- en aspectuitgaven en of een bewerker die meerwaarde kan creëren. De vraagsteller gaat er blijkbaar van uit dat gepubliceerde persoonlijke documenten een geringer waarde hebben als bron dan de andere twee soorten uitgaven en dat er dus waarde toegevoegd moet worden. De bewerker moet op z'n minst zorgen voor een feestelijke verpakking (voor ruggegraat) of voor aanvulling met andere documenten, waardoor het stuk waar het om gaat in feite onderdeel wordt van een aspectuitgave. Je kunt dan denken aan de uitgave van oorlogsdagboeken per stad of dorp, de collectieve memoires van de Amerikaanse Senaat, reisverhalen per streek en per tijdvak, herinneringen aan de jaren dertig van een Zuidhollands tuinder, een Gelderse veehouder en een Groningse akkerbouwer in een uitgave, enzovoort. In 1952 pleitte de al genoemde RGP-commissie nog voor het uitgeven van particuliere briefwisselingen van politici in de vorm van Colenbranders *Gedenkstukken*. De bewerker diende dan wel te beschikken over 'een ongemene kennis, brede blik en ondernemingsgeest'. Wie durft? Puchingers *Colijn en het einde van de coalitie* gaat een eind in die richting. De tekst is daar eigenlijk een korte toelichting bij de vele persoonlijke documenten in de noten. De drie delen vormen een eigenaardige bronnenpublicatie. Het kan blijkbaar soms toch nog goed uitpakken bij 'oeverloze' historici die maar niet tot een bondige analyse kunnen komen en de bronnen min of meer voor zichzelf laten spreken.

Het ING-werkplan van 1993 spreekt geringschattend over egodocumenten voor 'de sfeertekening, ter aanvulling of als tegenwicht'. Waarschijnlijk heeft die geringschatting mede te maken met de in ons land gebruikelijke strikte scheiding tussen persoonlijke archivalia en ambtelijke stukken. In België, Engeland of de Europese Unie neemt de vertrekkende ambtenaar of minister zijn (persoonlijke) archiefkast mee. Hier in Nederland krijgt Sorgdrager alle dossiers netjes overgedragen door Kosto. Misschien is het etiket 'persoonlijk document' zelfs typerend voor de Hollandse afkeer van de vermenging tussen publieke en private sfeer. Maar zo'n scheiding is al even diffuus als de driedeling ruggegraat — aspect — persoonlijk. De historicus kan zich beter niet binden aan een vaste rangorde in de bronnen die hij gebruikt. Niet zelden fungeren dagboekantekeningen en passages uit brieven als ruggegraat van een betoog.

Ik denk dat contemporaine historici steeds vaker zullen grijpen naar ooggetuige-verslagen in persoonlijke documenten dan bijvoorbeeld naar de bestaande RGP-delen: ruggegraat- en aspectuitgaven die zich toch vooral bezighouden met de diplomatie, het buitenland en onze koloniën. Dit is natuurlijk mede afhankelijk van de aard van het onderzoek en de stijl van de historicus. Het lijkt soms ook een modeverschijnsel.

Welk soort persoonlijke documenten?

Welk soort persoonlijke documenten komen voor uitgaven in aanmerking? Dat is natuurlijk altijd

meer afhankelijk van de inhoud van een document dan van de soort, hoewel beide met elkaar samenhangen. Memoires waren voor politieke historici een tijdlang onbetrouwbaar en volstrekt onbruikbaar. Voor andere persoonlijke documenten zoals dagboeken, brieven, verhoren, getuigenverklaringen of interviews gold dat nooit of veel minder. Er is ook meestal enige tijd verlopen en vergeten voordat ze geschreven worden. Kortom, een aantal argumenten pleit voor een lage prioriteit van de uitgave van memoires als historisch document. Daar komt nog bij dat veel persoonlijke herinneringen (hoe deprimerend oppervlakkig en gênant terughoudend ze volgens sommige historici ook mogen zijn) via commerciële uitgevers lezers en gebruikers toch wel bereiken. Nog even terug naar 1952. Geyl cum suis prezen toen de Angelsaksische traditie om na het overlijden van een politicus te komen met een biografie met persoonlijke correspondenties. Wij hebben die traditie niet, maar misschien kun je dit op een of andere wijze stimuleren. Echte leemten vormen zich pas wanneer mensen herinneringen blijven koesteren in plaats van deze uit te spreken of op te schrijven. Een belangrijk advies is dus: neem interviews af voor het te laat is.

Zijn er criteria waarmee je bepalen kunt wat publiceerbaar is? Qua inhoud kun je vaak een onderscheid maken tussen actief en passief persoonlijk bronnenmateriaal. Passief zijn de commentaren op allerlei externe gebeurtenissen waarop de ik-figuur geen invloed had. Wanneer een document een overwegend passief karakter heeft (aaneengeregen krantencolumns) dan zal dit waarschijnlijk minder snel voor uitgave in aanmerking komen. Een ander uiterste is zoiets als een procesverbaal van een hoofdrolspeler dat als 'bewijsmateriaal' kan fungeren in allerlei historische zaken. Publicatie van dit soort materiaal werpt vruchten af. De dictaten van Schermerhorn over de Indonesische kwestie en de briefwisseling van minister De Graaff in de jaren dertig zijn onthullende en vaak geraadpleegde voorbeelden. Ik stip tot slot nog even een ander criterium voor publicatie aan. Het surplus van een bron neemt toe naarmate de schrijver aan de ontleedtafel plaatsneemt en getuigt van psychologisch inzicht, kennis van zaken en zelfkennis.

Welk terrein van de geschiedenis?

Op welk terrein van de geschiedenis dienen egodocumenten ontsloten te worden? Is in dit opzicht prioriteitsstelling mogelijk? Mijn antwoorden zijn kort: dat kan op elk terrein zijn, en ja, in goed overleg. Ter toelichting het volgende. Het ING vraagt eigenlijk om een inventarisatie van bestaande leemten in de geschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Dat klinkt bekend. Het probleem is dat elk onderzoek zijn eigen leemten creëert en dat elke onderzoeker wel een verlanglijst heeft. De ene historicus signaleert dat er zo weinig memoires van katholieke politici zijn, een ander wil bruikbaar materiaal voor zijn studie naar emancipatiebewegingen, een derde is geïnteresseerd in geleerdencorrespondentie of dagboeken van captains of industry. Als het compromis bereikt is (ik denk aan een schema met prioriteiten) dan moet een speurtocht verricht worden naar de persoonlijke documenten, waarna ontsluiting volgt, desnoods door publicatie van een stuk.

Kan deze opzet in de praktijk werken? Laat ik bij mijn eigen leest blijven: de parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Het lijkt me niet moeilijk een lijst op te stellen van hoofdrolspelers in de na-oorlogse kabinetten en politieke partijen. Het wordt wat bewerklijker wanneer je de kring uitbreidt tot degenen die indirect bij de politieke besluitvorming betrokken waren (topambtenaren, regeringsadviseurs, vertegenwoordigers van pressiegroepen; je zou dat dan per thema moeten bekijken) en tot degenen die om een of andere reden informatie uit de eerste hand konden hebben (kamergriffier, notulist van de Ministerraad, bevriende journalisten, familieleden). De lijst kan worden ingevuld met de kennis over persoonlijke documenten die vakgenoten in de loop van de jaren verworven hebben. Leemten zullen vanzelf zichtbaar worden: onderbelichte kabinetsperiodes, politieke partijen, beleidsterreinen. Het lijkt me dan mogelijk prioriteiten te stellen en een aantal van die leemten op te vullen (niet allemaal, want dan val je ten prooi aan volledigheidswang). Er zijn op het terrein van de politiek relatief veel egodocumenten voorhanden. Dit heeft misschien te maken met de aard van het vak of met het grote ego van politici. Het ING kan zelf uitmaken of het hier voor zichzelf

een rol ziet en op welk moment. Overigens bevatten persoonlijke documenten van politici die met beide benen in de maatschappij staan vaak bruikbaar materiaal voor historici die zich bezighouden met onze cultuur of met het bedrijfsleven. Zo snijdt het mes aan twee kanten.

Conclusie

Ik concludeer dat ontsluiting van persoonlijke documenten van belang is voor het onderzoek naar de geschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw, een periode waarin de rol van 'ego' in de geschiedenis alsmaar lijkt toe te nemen. Een blauwdruk heb ik niet. Wel de volgende antwoorden.

Er is behoefte aan een verwijzende gids naar vindplaatsen van persoonlijke documenten met korte toelichtingen. Het nut van uitgave van bepaalde documenten moet per geval bekeken worden. Dat je aan persoonlijke documenten extra waarde zou moeten toevoegen om ze op hetzelfde niveau te brengen als ruggegraat- en aspectuitgaven is onzin. Elke bron moet zorgvuldig en kritisch bezorgd worden. Een bewerker kan grote waarde toevoegen voor de gebruiker. Als die bewerker een groter publiek wil bereiken, moet hij meer bieden, zoals bij de uitgebreide slotbeschouwing bij de formatiedagboeken van Beel. Vooraf moet geen enkel persoonlijk document van eventuele publikatie worden uitgesloten. Op grond van inhoudelijke criteria kan hierover beslist worden. Je zou pas tot actie moeten overgaan als uit signalen van de onderzoekswereld blijkt dat er vraag naar is. Tussen haakjes: er bestaat een economische wet die zegt dat elk aanbod zijn eigen vraag creëert, maar dan wordt het een commerciële aangelegenheid. Op elk terrein van de geschiedenis kunnen persoonlijke documenten ontsloten worden. Je moet vooraf bepalen waar de nood het hoogst is. Documenten die een hoge gebruikswaarde voor verschillende terreinen hebben, verdienen misschien een voorkeursbehandeling. Het stellen van prioriteiten is moeilijk wanneer men te zeer hecht aan de eigen discipline c.q. toko.

Gebruikte literatuur

- J. Bosmans, 'Publieke verantwoording en katholieke schroom. Brieven en dagboeken van katholieke politici' in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 22* (1992) p.88-97.
- Bron en publikatie. *Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* (Den Haag 1985).
- Bronontsluiting voor historisch onderzoek* (Den Haag 1990).
- Rudolf Dekker, 'Egodocumenten. Een literatuuroverzicht' in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 101 (1988) p.161-189.
- Rudolf Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis' in: *Biografiebulletin* 3 nr.2 (1993) p.102-112.
- P.J. Drooglever 'De Indonesische kwestie tussen persbericht en egotrip' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) p.1-16.
- Marijke van Faassen, 'Het dagboek: een bron als alle andere?' in: *Theoretische geschiedenis* 18 (1991) p.3-17.
- P.A.M. Geurts, *Ego-documenten. Dagboeken en memoires* (Amsterdam, 1975).
- B.G.J. de Graaff, boekbespreking oorlogsdagboeken in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) p.517-518.
- P.M.M. Klep, 'Bronnencommentaren: een geschikte nadere toegang?' in: *Nederlands archievenblad* 85 (1981) p.388-399.
- J.C.M. Leijten, *We need stories* (Zwolle 1991).
- G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie, deel 3, De geschiedenis van de kabinetsformaties 1933-1939* (Leiden 1994).
- Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, *Drie rapporten over de uitgave van bronnen voor de Nederlandse geschiedenis* (Den Haag 1952).
- Jo Tollebeek, 'Steunsels der historische letterkunde. Een geschiedkundig overzicht van Nederlandse instellingen ter ontsluiting van historische bronnen' in: *Theoretische geschiedenis* 17 (1990) p.373-391.
- Marja Wagenaar, 'Ed van Thijn opent deuren die men liever dichtlaat', *Volkskrant* 15 november 1994.

IX

ONTSLUITING VAN EGODOCUMENTEN VOOR DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW

J.P. de Valk

Hoewel de opdracht luidde: 'ontsluiting van persoonlijke documenten', neem ik de vrijheid om mijn voordracht toe te spitsen op egodocumenten. De organisatoren hebben als suggestie voor de uitwerking enkele vragen toegevoegd die je kunt samenvatten als: waarom? wat? en hoe? Aan die orde wil ik me graag houden.

Waarom egodocumenten ontsluiten?

Onder egodocumenten worden gewoonlijk begrepen: dagboeken, autobiografieën, memoires ('herinneringen', 'gedenkschriften' en dergelijke), reisjournalen, brieven en soms ook interviews. Het wetenschappelijk oordeel over nut en waarde van egodocumenten als historische bron is wisselend. Parallel daaraan is de belangstelling voor dit type materiaal aan verandering onderhevig.¹

De historicus die zich lange tijd [...] bezighoudt met de bestudering van egodocumenten, zal de mogelijkheden tot werkelijke kennis, tot reconstructie van het verleden niet hoog aanslaan. Hij zal dan licht zijn bevindingen generaliseren en tot een historisch scepticisme komen.

Deze uitspraak is — u vermoedde het al — niet van mijzelf, maar afkomstig uit de redactionele inleiding op een themanummer over egodocumenten van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* uit 1970.² Op dit ogenblik denken de meesten van ons genuanceerder over de 'werkelijke kennis' die officiële stukken of andere 'harde' bronnen opleveren, zonder dat we tot reddeloze scepsis zijn vervallen door overconsumptie van egodocumenten. Beide typen bron kennen hun eigen voordelen en bezwaren en kunnen elkaar aanvullen, en zoals we weten is afwisseling van het grootste belang voor een gezonde voeding. Beide vragen om hun eigen bronkritiek; bij egodocumenten moeten motieven, bedoelingen, perspectief en emoties van de auteur steeds bij het gebruik van de bron betrokken worden.

We kunnen ons — om actueel te blijven — bij het onderzoek naar een episode uit een van de politieke acties in Indonesië een confrontatie voorstellen tussen aan de ene kant de 'Officiële bescheiden', zoals die door de collega's Drooglever en Schouten met ijzeren doorzettingsvermogen worden uitgegeven, en dagboeken of brieven aan of van het thuisfront van de Indië-strijders anderzijds. Beide soorten bron zullen bij die confrontatie winnen: ze vullen elkaar aan, zelfs door met elkaar in tegenspraak te zijn. Een ander, in deze tijd van herdenkingen toepasselijk voorbeeld is de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. Pressers *Ondergang* en De Jongs *Geschiedenis van het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* beschrijven op huiveringwekkende wijze de ondergang van de Nederlandse Joden. Zij ontlenen hun waarde en overtuigingskracht niet in de laatste plaats aan de systematische verwerking van egodocumenten.

¹ Voor een samenvatting van de discussie over egodocumenten als historische bron zie: M. van Faassen, 'Het dagboek: een bron als alle andere?', in: *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991) 3-18; R. Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis', in: *Biografie Bulletin* 3 (1993) 102-112.

² *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 145.

Maar persoonlijk geloof ik dat de huidige lezer zijn begrip voor dit verleden even goed kan en moet halen uit sarcastische of ontroerende directe getuigenissen zoals Philip Mechanicus' *In depot* en de dagboeken van Anne Frank. En hij of zij moet bereid zijn daarnaast kennis te nemen van soortgelijke documenten van de andere kant.

Er zijn de laatste jaren duidelijke tekenen dat de waardering voor egodocumenten als historische bron weer groeit. De redenen daarvoor zijn van uiteenlopende aard: nieuwe methoden en terreinen van geschiedbeoefening (zoals de 'mentaliteitsgeschiedenis', de 'vrouwengeschiedenis'); nieuwe benaderingen binnen bestaande disciplines (het zojuist opgezette NWO-project 'De natie-staat' getuigt daarvan); de bloei van het biografische genre; een minder positivistische, minder 'nieuwsgerichte' benadering van de inhoud van egodocumenten. Aandacht voor en bezinning op de ontsluiting van dit type bron lijkt mij dan ook terecht.

Er wordt binnen de geschiedschrijving wel eens een onderscheid gemaakt tussen aan de ene kant de 'histoire-récit' (de verhalende benadering) en aan de andere kant de 'histoire-problème' of 'histoire à thèse' (de probleemstellende benadering). Voor het eerste genre zijn egodocumenten natuurlijk bij uitstek geschikte bronnen; maar het is een genre dat (met uitzondering misschien van de biografie) in de academisch-historische wereld minder aanzien geniet dan het andere. Hebben egodocumenten de probleemstellende geschiedschrijving iets te bieden? Ik denk van wel, maar we moeten dan verschillende factoren in het oog houden.

Om te beginnen zijn egodocumenten door hun aard grotendeels gekoppeld aan een hogere sociale laag. Bovendien zal de historicus geneigd zijn ze eerder te zien als een bron van illustratie dan van informatie. Brieven of briefwisselingen zijn hier nog in het voordeel: het gaat daar immers primair om het verschaffen of uitwisselen van informatie. Dagboeken, autobiografieën en memoires worden vaak met meer cosmetische bedoelingen gebruikt, om het betoog te kleuren en te versieren. Ze dragen maar zelden het gewenste karakter van een seriële bron en als ze dat al doen, zijn voor dezelfde informatie vaak betere bronnen beschikbaar van een minder subjectieve en reflexieve aard. Toch hebben egodocumenten wel degelijk de potentie van een seriële bron in zich, wanneer althans een belangrijke heuristische moeilijkheid uit de weg wordt geruimd. De kans daarvoor ontstaat, zodra groepen van vergelijkbare documenten voor onderzoek ter beschikking komen. 'Is het mogelijk om parallele bronnen te gebruiken voor vergelijkend onderzoek, dan stijgt daarmee de representativiteit en neemt de relevantie meer dan evenredig toe', aldus Marijke van Faassen in een artikel over dagboeken als bron³; het geldt voor andere egodocumenten eveneens.

Om dergelijke reeksen of groepen documenten te vinden, moet de onderzoeker vragen kunnen stellen, die op dit moment zonder zeer tijdrovend onderzoek nauwelijks te beantwoorden zijn: bijvoorbeeld naar geslacht, leeftijd, maatschappelijke klasse, beroep, aard en omvang van het document enzovoort. Om dit te bereiken is een systematische benadering van het materiaal nodig, zowel wat de ontsluiting als de publikatie betreft. Ik geloof dat het ING aan de globale ontsluiting een substantiële bijdrage kan leveren, maar zich wat publikatie betreft tot een bescheiden programma zal moeten beperken.

Welke egodocumenten ontsluiten?

Egodocumenten hebben binnen de RGP traditioneel een vaste plaats. Al in 1913 verschenen bijvoorbeeld de *Gedenkschriften van A.R. Falck*. Het accent heeft binnen dit genre echter vooral gelegen op de briefwisseling (bijvoorbeeld Hugo de Groot, Groen van Prinsterer, Thorbecke). In een opgave van desiderata uit 1952 was een afzonderlijke paragraaf opgenomen over uit te geven particuliere correspondenties van politici uit de negentiende en twintigste eeuw. De cultuurhistorische wensenlijst uit 1952 somde voor deze periode een keur aan 'schriftelijke nalaten-

³ Vergelijk M. van Faassen, 'Het dagboek', 10.

schappen' op.⁴ Van al die wensen tot uitgave is tot dusver weinig gerealiseerd. Zelfs van de twee belangrijkste uitgaven voor de negentiende eeuw die al in het uitgaveplan van 1904 werden gesignaleerd, de briefwisselingen van Groen en Thorbecke, is alleen de eerste na driekwart eeuw voltooid. Aan dergelijke bronnen kleven kennelijk meer problemen dan men zich realiseert. De jongste versie van een werkplan uit 1990 was dan ook veel omzichtiger: men beperkte zich wat egodocumenten betreft tot het aankondigen van een globale 'inventarisatie van voorhanden materiaal' uit de negentiende en twintigste eeuw, als basis van een verantwoorde selectie voor uitgave.⁵

Voorop staat dus een terreinverkenning zonder inhoudelijke restricties; tot die vorm van ontsluiting wil ik me hier vandaag beperken. Daar is trouwens nóg een goede reden voor: zij staat al op het programma van het ING. Aan de nota waarin een plan daarvoor ontwikkeld werd en aan de eerste, zeer voorlopige resultaten van het onderzoek, ontleen ik een deel van deze bijdrage. Een dergelijk verkennend onderzoek staat overigens niet op zichzelf: egodocumenten zijn 'in', ik zei het al. Chronologisch kan het onderzoek aansluiten bij een intussen afgesloten project van algemene aard: de inventarisatie van Nederlandse egodocumenten tot 1813, aan de Erasmus Universiteit uitgevoerd onder leiding van R. Dekker. De Fryske Akademy, het P.J. Meertens Instituut en het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) kennen vergelijkbare projecten op categorale basis.⁶ Een einddatum voor het onderzoek is vooraf minder gemakkelijk vast te stellen; gezien de beschikbaarheid en toegankelijkheid van het materiaal zal het jaar 1960 in de praktijk wel een uiterste zijn. Uitgangspunt is een zodanige fasering en indeling van het werk, dat de afzonderlijke stadia kunnen worden afgesloten met een voor de praktijk bruikbaar resultaat.

Om te voorkomen dat een project tot ontsluiting en bewerking van egodocumenten in goede bedoelingen zal blijven steken, is naast fasering van het onderzoek afperking van het terrein dringend nodig. Beperking van het onderzoek tot een bepaalde formele categorie egodocumenten, bijvoorbeeld dagboeken, lijkt het meest voor de hand te liggen. Toch doet zich dan een probleem voor: er is vaak een vloeiende overgang tussen dagboeken, autobiografieën, memoires, 'persoonlijke aantekeningen' en reisjournalen. Zo zijn autobiografieën of herinneringen soms samengesteld uit dagboekfragmenten met verbindende tekst, of dagboeken beginnen met herinneringen aan de voorafgaande levensperiode. Een enkele keer zijn brieven in feite opgesteld als lopende 'journalen', die van tijd tot tijd verzonden worden.

Praktisch beter toepasbaar is de keuze voor een bepaald type egodocument. Men zou onderscheid kunnen maken tussen documenten met een dialoog- en met een monoloogkarakter. De hierboven opgesomde categorieën vallen dan uiteen in (a) brieven en interviews enerzijds; (b) dagboeken, memoires, herinneringen, reisjournaals, aantekeningen en dergelijke anderzijds. De 'journaal'-brieven beschouw ik daarbij als brieven, omdat zij voor directe kennisname door anderen zijn bedoeld.

Wanneer we proberen de mogelijkheden tot globale ontsluiting van deze categorieën voor de negentiende en twintigste eeuw na te gaan, blijkt al snel dat briefwisselingen een nauwelijks te overzien werkteerrein vormen. Van 'monoloog-documenten' kun je in elk geval vaststellen dat ze qua omvang en aantal een overzichtelijker geheel zijn. Dat opsporing niet altijd eenvoudig is, hoeft geen betoog. De kans dat men dergelijke egodocumenten in de toekomst gemakkelijk langs elektronische

⁴ *Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. Drie rapporten over de uitgave van bronnen voor de Nederlandse geschiedenis* (Den Haag 1952).

⁵ *Bronontsluiting voor historisch onderzoek* (Den Haag 1990) 25-26.

⁶ R. Lindeman, Y. Scherf en R. Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam 1993). In totaal worden 630 documenten ontsloten. Eind 1994 is door Dekker cum suis eveneens een repertorium van reisverslagen gepubliceerd. Zie verder: G. Blom, *Repertorium fan egodokuminten oangeande Fryslan* (Leeuwarden 1992); M. Bosch, A. Kloosterman, *Egodocumenten van vrouwen* (Amsterdam: Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging 1984); *Overzicht van de Archieven in het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging* (Amsterdam 1991) 17, 21, 149-176.

weg zal kunnen bijeengaren, is kleiner dan bij brieven, omdat de terminologie van de beschrijving in catalogi en inventarissen niet steeds eenduidig is, terwijl elementen voor het vaststellen van omvang en aard grotendeels ontbreken. Dit laatste is nu juist de wetenschappelijke meerwaarde die een goede inventarisatie kan bieden. Ontsluiting van dit type egodocument naar leeftijd, sociale status, beroep, sekse enz. van de auteur (zoals dat in Dekkers *Repertorium* gebeurt), maakt, zoals ik al zei, historisch onderzoek van uiteenlopende aard eenvoudiger.

Het uitgangspunt lijkt mij dan ook verdedigbaar om de globale inventarisatie van egodocumenten en een daarop gebaseerd uitgaveplan te beperken tot dagboeken, autobiografieën, memoires en reisjournalen. Steekproeven in de literatuur⁷ en in gedrukte archiefinventarissen geven aan dat op een verrassende oogst kan worden gerekend, groter misschien dan zou worden verwacht in een land waarvan hardnekkig wordt beweerd dat het op dit terrein weinig traditie heeft. De selectie aanwezig in het fichier van het Centraal Register van Particuliere Archieven, waar ruim 2.000 egodocumenten afzonderlijk zijn beschreven, bevestigt dat.

Hoe ontsluiten?

Hoe moet zo'n inventarisatie in zijn werk gaan? Het project zoals het in gang is gezet, is verdeeld in drie fasen: globale opsporing en inventarisatie van documenten; onderzoek en beschrijving van de documenten; bewerking van het geheel tot een definitieve publikatie of raadpleegbare databank. Om de gebruiker houvast te bieden, moet inventarisatie plaatsvinden door het volledig onderzoek van formeel af te grenzen terreinen (archiefdépot, handschriftencollecties, documentatiecentra, privé-archieven en dergelijke).

Het onderzoek beperkt zich in de eerste fase tot opsporing van de documenten en opname van de gegevens voorzover beschikbaar in inventarissen, fichiers, gidsen en andere toegangen. Het geheel wordt opgeslagen in een eenvoudig bestand dat in staat is lijsten te produceren op naam, periode of bewaarplaats. Wordt het project hier afgesloten, dan kan het resultaat van het onderzoek worden vermenigvuldigd of anderszins ter beschikking gesteld. Mijn schatting is dat het hier in totaal gaat om het doorzoeken van circa 4.500-5.000 kleine collecties van personen, families en huizen (waarvan ongeveer een kwart niet is geïnventariseerd), en ongeveer 100 grotere collecties (handschriftenverzamelingen en dergelijke).

De algemene fichiers en inventariscollectie van het Centraal Register van Particuliere Archieven (CRPA) en de daar aanwezige overzichten van egodocumenten kunnen het uitgangspunt zijn van de inventarisatie. Deze overzichten zijn echter zeker niet uitputtend, zodat ter aanvulling het doornemen van een groot aantal inventarissen nodig zal zijn. Als volgorde voor het onderzoek zou kunnen worden aangehouden:

1. Rijksarchieven, gemeentearchieven en streekarchieven. Hiervoor wordt de reeks recente archiefgidsen als uitgangspunt genomen, die de situatie rond 1980 weergeeft. Uitdraaien uit het beheerprogramma Archeion van de Rijksarchiefdienst voor het ARA en het rijksarchief in Drenthe maken overigens duidelijk dat de 'Overzichten' allerminst uitputtend zijn.
2. Wetenschappelijke en universiteitsbibliotheken.
3. Documentatiecentra en vergelijkbare verzamelingen. Te denken valt aan het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag, het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen, het Documentatiecentrum voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme aan de V.U., het Letterkundig Museum in Den Haag, het Sociaal-Historisch Centrum in Maastricht, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, de historische afdelingen van de krijgsmacht enzovoorts. In vele gevallen zijn

⁷ Zie voor een algemeen overzicht tot circa 1900, G. Kalff jr., *Het Dietsche dagboek* (Groningen/Batavia 1935). In sommige gespecialiseerde gidsen zoals die van M. Campfens, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam 1983) wordt ook de aanwezigheid van egodocumenten gesignaleerd.

deze collecties goed ontsloten. Een archiefgids in de boven aangeduide reeks voor deze en een deel van de volgende categorie is inmiddels verschenen⁸.

4. Grotere archieven in eigen beheer, zoals het Koninklijk Huisarchief, archieven van kerkgenootschappen, religieuze orden en congregaties, grote ondernemingen, geleerde genootschappen en dergelijke. Hier moet naar bevind van zaken worden gehandeld, nadat eerst een zo volledig mogelijke lijst is opgesteld. In vele gevallen zullen de inlichtingen door de beheerders verschaft, het uitgangspunt moeten zijn. Hetzelfde geldt voor collecties die berusten bij musea, oudheidkamers en dergelijke.
5. Onderzoek van relevante literatuur en kennisname van de ongepubliceerde resultaten van vergelijkbaar onderzoek. Enkele (mogelijke) bronnen zijn hierboven al aangeduid.

De tweede fase van de inventarisatie omvat de nadere beschrijving van het opgespoorde materiaal en toevoeging van gegevens (waaronder in elk geval de precieze omvang van de manuscripten en de jaren waarop zij betrekking hebben en een korte beschrijving van de aard van het document). Hiervoor is 'autopsie' onontbeerlijk; indien mogelijk zouden enkele pagina's van het manuscript moeten worden gefotokopieerd. De elektronische opslag moet zó worden ingericht dat zonder veel moeite een beschrijvende lijst met enkele indices kan worden geproduceerd, die met een korte inleiding kan worden gepubliceerd. Over de wijze waarop het materiaal wordt beschreven en de overige gegevens die worden opgenomen zal goed moeten worden nagedacht, waarbij van bestaande voorbeelden geleerd kan worden.

De derde fase — bewerking tot een 'repertorium' of raadpleegbare databank — vraagt mijns inziens om een noodzakelijke en een mogelijke toevoeging:

Het verschaffen van summier gegevens (uiteraard binnen grenzen van redelijkheid) over de auteurs van de opgespoorde documenten en verwerking daarvan tot indiceerbare variabelen.

Opname van een overzicht van reeds gepubliceerde egodocumenten. Om het tijdsbeslag hiervan binnen de perken te houden zou, naast het raadplegen van relevante bibliografieën, kunnen worden gekozen voor een 'electronische benadering', waarbij alleen de geautomatiseerde delen van de bibliotheekcatalogi en eventueel beschikbare andere digitale bronnen worden nagezien aan de hand van een lijst van trefwoorden.

Vooralsnog is alleen de eerste fase van het project aan de orde en op het programma genomen. De bewerking is in een uiterst pril stadium. Wat mogen we uiteindelijk verwachten? Ik geef de resultaten van een steekproef met een kleine 250 inventarissen. Die leverde ruim 450 (potentiële) egodocumenten op in circa 1.000 inventarisnummers, uiteenlopend van één omslagje met een dagboekfragment of reisbeschrijving tot de befaamde 94 pakken memoires van baron Wittert van Hoogland in het ARA. De verdeling daarvan is ongeveer een kwart dagboeken, eenvijfde autobiografieën en memoires, bijna de helft reisbeschrijvingen; de rest moeilijk te klasseren. Als we deze aantallen extrapoleren, mogen we een eindresultaat van ruimschoots boven de 6.000 egodocumenten verwachten. Het zou me verbazen, wanneer het historisch onderzoek van de negentiende en twintigste eeuw daarmee niet verder zou komen.

⁸ H.J.A.G. Metselaars (red.), *Particuliere archieven in Nederland* (Houten 1992): Overzicht van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland, dl. XIV. Deze gids geeft de stand van zaken tot circa 1989 weer.

INHOUD VERSUS STRUCTUUR.

PIVOT en het blootleggen van de context

R.C. Hol

De titel van het programmaonderdeel waarvoor de organisatoren de rijksarchivaris PIVOT hebben uitgenodigd, luidt: 'de toegevoegde waarde van bronontsluiting ten opzichte van het archief'. Ik heb daar even mee geworsteld. Liever had ik het omgekeerde, enigszins aangepaste thema aangetroffen oftewel 'de toegevoegde waarde van het toegankelijk maken van archieven ten behoeve van de bronontsluiting'. De reden daarvan hoop ik in de rest van mijn referaat uiteen te zetten.

Kader

Vanwege de naderende verkorting van de overbrengingstermijn, vastgelegd in de nieuwe Archiefwet, is in 1991 het Project Invoering Verkorting Overbrengingstermijn (PIVOT) bij de Rijksarchiefdienst van start gegaan. Doel van dit project is om de archiefbestanden van de rijks overheid van na 1940/45 in goede en geordende staat naar de Rijksarchiefdienst over te brengen.

De laatste jaren heeft PIVOT vooral in de belangstelling gestaan vanwege de discussie over de selectie en de daarbij behorende selectiedoelstelling van de Rijksarchiefdienst, die, zoals langzaam aan wel bekend is, inhoudt dat met de te bewaren archiefbestanden het handelen van de overheid in relatie tot haar omgeving op hoofdlijnen te reconstrueren moet zijn. Het debat daarover is zeker nog niet geëindigd. Volstaan kan worden met de mededeling dat de Rijkscommissie voor de Archieven onlangs haar advies over het selectiebeleid heeft uitgebracht. Dit advies is mede gebaseerd is op de discussienota 'Archieven bewaren: cultureel investeren in de toekomst' van prof. Klep en de reacties daarop.

Belangrijk is dat de Rijkscommissie voor de Archieven ook een afzonderlijk advies wil uitbrengen over PIVOT en, naar alle waarschijnlijkheid, ook over de door PIVOT gevolgde methode. Want voor alle duidelijkheid, de methode waarmee PIVOT de complexe neerslag van het handelen van de overheid over de laatste vijftig jaar inzichtelijk wil krijgen, staat in principe los van de vraag wat er wel en wat er niet bewaard moet blijven. Immers, de selectie is geen doel op zich, maar een middel om tot een voor de samenleving in alle opzichten aanvaardbaar bestand bij de Rijksarchiefdienst te bewaren archieven te komen. En de ontsluiting daarvan is het thema van dit artikel.

Het overbrengen van de bestanden van de rijksoverheid in goede en geordende staat wil dus onder meer zeggen dat de archiefbestanden bij binnenkomst bij de Rijksarchiefdienst goed toegankelijk moeten zijn teneinde het gebruik ervan door de onderzoekers mogelijk te maken.

De PIVOT-producten in het kort

Hoe probeert PIVOT de weg tussen de administratief gevormde archiefbestanden en de uiteindelijke gebruiker te structureren? Niet via een inhoudelijke benadering door het stuk voor stuk doornemen en ordenen van documenten: het behoeft hier geen betoog dat een dergelijke aanpak gezien de

omvang onuitvoerbaar is. Het moest dus anders en zo werd de methode institutioneel onderzoek,

recent gepubliceerd in een PIVOT-brochure onder de titel *Handelend optreden* geboren¹.

Centraal in deze methode staat het, bij archivariissen en historici niet geheel onbekende begrip context. Doel van het institutioneel onderzoek is het overheidshandelen en de context daarvan zodanig te beschrijven dat daarmee nu (maar ook in de toekomst) op een efficiënte en effectieve manier de volgende elementen bereikt kunnen worden:

- met de te bewaren archiefbestanden moet het overheidshandelen op hoofdlijnen te reconstrueren zijn;
- voor de overheidsadministratie wordt de mogelijkheid geschapen om het archief- en gegevensbeheer zodanig in te richten, dat onder andere het begrip 'cultureel belang' een duidelijke positie kan innemen;
- het (intellectuele) beheer bij de Rijksarchiefdienst kan beter worden afgestemd op de behoeften van de gebruiker.

De resultaten van deze beschrijving worden vervat in een zogeheten 'Rapport Institutioneel Onderzoek', dat gepubliceerd wordt in een eveneens, zij het deels, groene reeks. In deze rapporten zijn de actoren, de 'handelende' partijen, op een bepaald beleidsterrein beschreven. Van elke handeling wordt aangegeven op basis waarvan zij verricht wordt (grondslag), gedurende welke periode zij wordt verricht en, waar mogelijk, welk concreet (administratief) produkt zij oplevert.

Terzijde zij vermeld dat vanaf eind 1994 in de lopende onderzoeken ook de relevante handelingen van de provinciale overheid en de niet-overheidsorganisaties, die op een bepaalde beleidsterrein een duidelijke relatie met de overheid hebben, worden beschreven. Dit is met name belangrijk voor de uiteindelijke verwerving van materiaal na de vaststelling van het hierna te bespreken basisselectiedocument.

De conclusie is dat een RIO heel veel zegt over de formele en feitelijke context, los van de wijze waarop de overheidsadministratie haar neerslag van het handelen in dossiers (of anderszins) heeft opgeslagen. Voor de bronnenkritiek vormt het RIO op zich al een belangrijke bron.

Op basis van het RIO wordt het tweede PIVOT-produkt, het basisselectiedocument, opgesteld. Dit is het document waarmee onder andere door de Rijkscommissie voor de Archieven de in het RIO beschreven handelingen worden geselecteerd voor de blijvende bewaring. Deze BSD's liggen, bij wijze van proef, sinds 1 december 1994 voor derden ter inzage in de bibliotheken van de Rijksarchiefdienst, voordat zij naar de Rijkscommissie worden gezonden.

Na de afronding van de formele procedure volgt de derde fase van de PIVOT-route: het bewerken van de neerslag van de handelingen. Want, van RIO tot en met de uiteindelijke toegang staan de handelingen, gekoppeld aan de beleidsterreinen, centraal. De handelingen worden in de toegang geconcretiseerd tot dossiers, behorende bij de te bewaren handeling. Daarmee is de handeling het ordenend criterium geworden. De te bewaren dossiers worden gekoppeld aan de desbetreffende handeling. De dossierbeschrijving moet voldoen aan de criteria subject/object en datering.

Met het voltooiën van deze toegang is de route voor wat PIVOT betreft afgelopen: we hebben het te bewaren materiaal en het is in goed toegankelijke staat of anders gezegd, primair ontsloten, overgebracht. Tevens hebben wij een overzicht van de eventueel nog elders te verwerven actoren en hun neerslag, zodat er voor de acquisitie een goede uitgangspositie is verworven.

Samengevat heeft PIVOT met het bereiken van het eindpunt van de geschetste route de volgende, in archiefkringen niet geheel onbekende doelen bereikt:

- we hebben archiefbestanden 'vindbaar' gemaakt;
- we hebben archiefbestanden geplaatst in een samenhang, de context;
- we hebben de kwaliteit en integriteit van de archiefbestanden gewaarborgd. Kortom, met een nieuwe methode datgene gedaan waarvoor ons uit de algemene middelen van Nederland

¹ *Handelend optreden. Overheidshandelen: modellen, onderzoeksmethoden en toepassingen* (Den Haag 1994). Samengesteld door medewerkers PIVOT.

jaarlijks een bijdrage wordt geleverd.

Maar wat hebben we dan in feite niet gedaan? De bronnen verder inhoudelijk ontsloten, bijvoorbeeld op basis van specifieke onderzoeksvraagstellingen of andere, op de onderzoekers gerichte elementen. Immers, de prijs voor onze aanpak is dat de inhoudelijke ontsluiting van het losse document op de beschreven route niet wordt meegenomen.

Dit beeld dient echter direct genuanceerd te worden: de rapporten institutioneel onderzoek geven de onderzoekers informatie in een veel breder verband dan vroeger mogelijk was bij de meer klassieke inventaris, die veelal het materiaal van een of een aantal archiefvormers beschreef. En ik hoop u duidelijk gemaakt te hebben dat het begrip ordening bij de PIVOT-operatie teruggebracht is tot zijn essentie. Dit verkort de bewerkingstijd aanmerkelijk. Het nu en straks binnenkomende materiaal is in principe vanaf het moment van binnenkomst direct toegankelijk voor onderzoekers en behoeft in principe geen nadere activiteit van de archivaris.

Daarmee lijkt het dat de 'oude' taakverdeling tussen archiefdiensten en instellingen als het ING gehandhaafd blijft: wij leveren voor de periode na 1940/45 primair toegankelijk basismateriaal, maar voor de, al dan niet gewenste of noodzakelijke, verdere (of nadere) ontsluiting kan het ING de verschillende mogelijkheden voor bronontsluiting gebruiken. Complementariteit lijkt dus de blijvende lijn te blijven.

In de discussienota is echter gesteld dat deze complementariteit in de nabije toekomst wellicht verandert. Op welke wijze daar vanuit de archiefzijde een bijdrage aan geleverd kan worden, kan verwezen worden naar het artikel van P.J.H. Horsman.

Vergelijking van de produkten van ING en PIVOT

Los van aspecten als welke onderzoeksprogramma's maken bepaalde uitgaven noodzakelijk, welke openbaarheidsregels beperken een uitgave, volgen hier, op basis van de discussienota voor dit symposium, enige noties over de relaties tussen de verschillende ING-uitgaven en de PIVOT-produkten. Hierbij staan vooral de zogenaamde ruggegraat- en aspectuitgaven van het ING centraal. De reeks 'Broncommentaren' wordt hier verder buiten beschouwing gelaten, maar in wezen richt de nieuwe aanpak van deze serie zich al op een met de PIVOT-aanpak vergelijkbare wijze op het materiaal. Daarbij wordt echter nadrukkelijk het onderzoeksthematische aspect op de voorgrond gesteld.

In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat elementen als leesbaarheid en de oorspronkelijke bronnenstructuur voor ruggegraat- en aspectuitgaven voor de periode na 1945 minder relevant zijn. Ook de omvang van het originele materiaal uit deze periode is een belangrijk element bij de overwegingen om tot bronnenuitgaven te komen, al wordt hier niet verder ingegaan op de mogelijkheden die de nieuwe media kunnen bieden.

Serieel materiaal is natuurlijk wel voorhanden — bijvoorbeeld op de notulen van de Ministerraad, adviezen Raad van State —, maar we moeten ons afvragen of deze in een afzonderlijke uitgave, los van hun context, wel recht doen aan wat onderzoekers vragen.

Aspectuitgaven bieden meer mogelijkheden. Zij kunnen dwarsverbanden — in de muziek zouden we zeggen 'cross-overs' — leggen tussen bijvoorbeeld de verschillende door PIVOT beschreven beleidsterreinen. Een voorbeeld: op korte termijn zal het basiselectiedocument 'Vreemdelingen/vluchtelingen'² door de minister van Justitie worden ingediend. Nu worden in het bij dat ministerie opgestelde RIO daarover natuurlijk ook andere actoren als het ministerie van Buitenlandse Zaken, Sociale Zaken enz. vermeld, maar deze worden elders breder behandeld als het gaat om de specifiek onder hun verantwoordelijkheid liggende handelingen. Dus waar PIVOT vooral verticaal werkt, liggen er wellicht voor het ING horizontale mogelijkheden, namelijk waar het gaat om de dwarsverbanden tussen de verschillende door PIVOT beschreven beleidsterreinen. Anders gezegd, dergelijke

² C.K.Berghuis, W.Hoffstadt, W.D.Kuller, *De toelating van vreemdelingen. Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein toelating van vreemdelingen 1945-1993* PIVOT-rapport nr.23 (Den Haag 1994).

aspectuitgaven kunnen de gestructureerde beschrijvingen van PIVOT voorzien van 'ongestructureerde' verbanden.

De uitgaven van persoonlijke documenten blijven hier verder buiten beschouwing: de noodzaak daarvan zal per geval vastgesteld moeten worden. Wel is het de vraag of het ING zich in de toekomst niet meer zou kunnen, dan wel zou moeten richten op wat omschreven kan worden als de niet-overheidssector. Immers, de overheid zelf verandert, zeker in het laatste decennium, bij voortduring. Taken die vroeger bijna automatisch door de overheid werden verricht, komen meer en meer buiten de 'directe' overheid te liggen. Dat wil overigens niet zeggen dat de neerslag van een vroegere handeling van het ministerie bij bijvoorbeeld een verzelfstandigde overheidsdienst niet meer onder de werking van de Archiefwet zou vallen, maar vanuit de informatie-invalshoek worden verbanden minder logisch dan ze vroeger misschien waren en zou de noodzaak voor dwarsverbanden groter kunnen worden. De Rijksarchiefdienst blijft ook materiaal van particuliere organisaties enzovoort verwerven, maar de algemene conclusie mag zijn dat deze niet-overheidssector minder gestructureerd is.

Ook de vanouds al buiten de sfeer van de overheid werkende organisaties komen vanwege de complexiteit van de samenleving van de laatste vijftig jaar wellicht meer voor vormen van bronontsluiting in aanmerking.

Belangrijk bijkomend aspect is dat er binnen de adviescommissie voor de selectielijsten van de Rijkscommissie voor de Archieven gesproken wordt over de wijze waarop de informatie-analyse vanuit de cultuur-historische invalshoek vorm gegeven kan worden. In het selectieproces kunnen daardoor de verschillende belangen zichtbaar gemaakt worden in het uiteindelijk vast te stellen selectiedocument.

Conclusie

De voorlopige conclusie mag luiden dat in de nabije toekomst de verbindingen tussen de onderzoeksinstrumenten die door PIVOT voor de periode na 1945 worden aangedragen en de verschillende uitgaven van het ING nog nadrukkelijker verbonden kunnen worden dan nu al het geval is. Het feitelijke document speelt daarbij een veel mindere rol dan wellicht tot nu toe gebruikelijk was. Het is daarbij echter wel van groot belang dat de brug of bruggen tussen enerzijds de PIVOT-oever en anderzijds de ING-oever verbreed en nadrukkelijk gedefinieerd wordt. Alleen zo kunnen de schaarse middelen bij beide oevers het meest effectief worden benut.

XI

STRUCTUUR, INHOUD EN SAMENHANG

P.J. Horsman

De opvattingen van archivariissen en historici over methoden van ontsluiting van archieven verschillen. De pennestrijd die Blok en Muller daarover rond de publikatie van de *Handleiding* hebben gevoerd zou verplichte leerstof voor beide beroepsgroepen moeten zijn.

Archivarissen zijn niet in de eerste plaats bronontsluiters (een opvatting die Muller al een eeuw geleden ventileerde), maar bronvinders. Zij spreken dan ook liever van toegankelijk maken dan van ontsluiten. In de traditionele archivalistische opvatting is de inventaris, het symbool van het archivalistische kunnen, niet meer dan een wegwijzer. Om een metafoor met de bron te gebruiken: archivariissen slaan de boortoren, vervolgens plaatsen historici, als de bron rijk genoeg is, de jaknikkers. (De metafoor is uitbreidbaar in vele opzichten). Archivariissen leggen de nadruk op structuren, ze hebben er zelfs een beginsel¹ over geformuleerd. De inventaris geeft in de eerste plaats de structuur van het archief weer, de inhoud van de stukken komt op de tweede plaats, en dikwijls, bij formele series namelijk, al helemaal niet aan bod.

Structuur

Het betoog van collega Hol is vanuit dit archivalistische gezichtspunt zeer traditioneel, al zullen niet al zijn collega's mij dat direct nazeggen. Het gaat ook bij hem nog steeds om formele ontsluiting, om de structuur, niet om de inhoud. Dat zijn opvattingen over ordening de oude orde verwoesten — een archivalistische doodzonde tegen het structuurbeginsel — is eerder schijn dan werkelijkheid. Ook de PIVOT ordening is formeel, zij het dat PIVOT niet kiest voor een min of meer kunstig archiefschema, dat zelfs de fysieke plaats van de bestanddelen bepaalt, ook al heeft de administratie dat zelf toegepast (en dus de oude orde is), maar voor een vooral logische ordening gebaseerd op functies (handelingen). Maar in de kern is zo'n ordening even formeel als wat gebruikelijk was.

De vraag blijft alleen nog steeds, wat moet de onderzoeker daar straks mee? Zou P.J. Blok met een PIVOT-ordening tevreden zijn geweest? In elk geval blijft de bestaande versnippering over vele toegangen — als consequentie van hetzelfde structuurbeginsel — gehandhaafd: honderden rapporten en minstens even zovele inventarissen. Zijn de bronnen daarmee vindbaar, laat staan ontsloten? Zo'n verhaal over context is natuurlijk prachtig en sluit aan bij moderne internationale opvattingen², ook al is het niet helemaal nieuw. Fruin wees al in de jaren dertig op het belang van de integriteit van het archief in verband met interpretatie, zonder het woord context overigens te gebruiken. Maar hoe vindt de onderzoeker wat hij zoekt?

Hoe groter de produktie aan rapporten van PIVOT, des te groter het informatie-aanbod, des te groter de doolhof voor de onderzoeker. En het was al zo groot. Die onderzoeker heeft straks al weer

¹ Het structuurbeginsel is het beginsel, dat een archief een geheel is, waarvan de historisch bepaalde eigen structuur niet mag worden verstoord maar zo nodig moet worden hersteld. *Lexicon van Nederlandse archieftermen* ('s-Gravenhage 1983) p. 9.

² Heather MacNeal, 'The Context is all: Describing a Fonds and its parts in accordance with the Rules for Archival Description', in: Terry Eastwood ed., *The Archival Fonds: From Theory to Practice. Le fonds d'archives: de la théorie à la pratique* S.I. (1992) p. 195-225.

een boek of een gids nodig om de weg naar het goede groen-witte boekje te vinden, en dan een handleiding om de weg in het boekje te vinden, en dan een uitleg hoe van de handelingen tot de dossiers te geraken, via de inventarissen. Het systeem mag dan weliswaar doordacht ontworpen zijn, zoals ook de befaamde Muller-Feith-Fruin inventarissen doordacht ontworpen zijn, de gebruiker wil gewoon zo snel mogelijk antwoord op zijn vraag.

Een archivaris als bronvinder, of zo u wilt bronwijzer is er dus niet door alleen alles te beschrijven, keurig in zijn context, en dan eventueel nog eens nader te ontsluiten, te becommentariëren, of uit te geven; het geheel aan beschrijvingen moet het liefst nog een beetje doorzichtig zijn voor derden.

De Rijksarchiefdienst werkt thans aan een geautomatiseerd systeem dat daarvoor, voor die onoverzichtelijkheid, een oplossing moet bieden: LIAS. Ik geef het toe: een beetje een oubollig acroniem, Leeszaal Inlichtingen en Aanvraag Systeem, maar de associatie met het oude begrip lias is belangrijker, want dat is wat LIAS wil zijn: een touwtje waaraan alle bronnen geregen zijn.

LIAS is vooral een structuur, een 'super-structure' zou ik haast zeggen, voor de beschrijving van een steeds complexer wordende overheid en overheidsinformatievoorziening, vormgegeven in een database met specifieke zoekprogrammatuur. De structuur staat het toe beschrijvingen op verschillende niveaus in een samenhang bijeen te brengen. Niveaus, dat wil zeggen beschrijvingen van archiefvormers (of in PIVOT terminologie: actoren), hun taken (handelingen), de bestanden (archieven), bestanddelen (series, dossiers, registers). Kort geformuleerd: LIAS bevat straks de inhoud van de RIO's, en de inventarissen (en zelfs nog een niveau dieper: indices), zodanig gestructureerd dat de onderlinge verbanden (de context) bewaard blijven en zelfs als heuristisch middel gebruikt kunnen worden. De context als boortoren. LIAS is er overigens niet alleen voor 'PIVOT-archieven', maar ook voor bestanden van voor 1940/45.

LIAS is gebaseerd op archivalistische uitgangspunten, Muller, Feith en Fruin hoeven zich niet in hun graf om te draaien. De structuur heeft het primaat boven de inhoud. Het gaat om beschrijvingen, om afbeeldingen, representaties van bronnen, niet om inhoud van de bronnen zelf.

De mogelijkheden die de computer biedt, nodigen ondertussen archivariissen uit hun beschrijvingstechniek te herzien, aan te passen aan de technologie. Je kunt dwarsverbanden leggen door verschillende archieven heen (LIAS toont de context). Logische en fysieke ordening hoeven niet noodzakelijk samen te vallen. Je kunt ook vanuit de context zoeken (LIAS toont het object van de context), maar dat betekent dat de beschrijvingen, met name van de context elementen, betekenis, inhoud moeten hebben (dat is wat anders dan de inhoud van de stukken overigens). De omschrijving van een handeling moet zodanig zijn dat een onderzoeker die kan gebruiken om te vinden; hetzelfde geldt voor seriebeschrijvingen, rubriekaanduidingen en dergelijke. De befaamde inleiding van de inventaris, waarin menig archivaris zijn kennis van het bewerkte archief heeft neergelegd, maar die althans volgens de auteur zelf altijd te weinig gelezen wordt, die inleiding zou bijvoorbeeld versnipperd kunnen worden over de eigenlijke inventaris (het geheel van beschrijvingen van één archief, die zelf vervolgens weer versnipperd wordt in de database). Overigens is ook die versnippering van de inleiding niet echt nieuw. De onvolprezen auteurs van de *Handleiding* bevelen al het maken van 'kopnoten' aan. En gaan we terug tot vóór de *Handleiding*, dan is ook de versnippering van de inventaris niet nieuw en krijgen we een Register Feith terug, waar Blok zo geporteerd van was: een opsomming van bestanddelen, ongeacht de herkomst.

Inhoud

LIAS heeft meer mogelijkheden dan een veredelde kaartenbak van inventarissen te zijn, en de toegankelijkheid van archieven — de vindbaarheid van bronnen — te vergroten, ook zonder uitvoerig inhoudelijk te beschrijven. Want daarvoor hadden archiefdiensten de middelen niet, hebben ze niet en het is onwaarschijnlijk dat ze deze ooit zullen krijgen. Maar er zijn meer mogelijkheden dan een uitvoerige inhoudelijke beschrijving per document. Een goede beschrijving van een handeling (of zo u wilt functie, taak) geeft een goede indicatie wat de inhoud van de betreffende

stukken zal zijn, misschien minder precies dan bij een stuksgewijze beschrijving, maar wel zo efficiënt. Per documenttype kan toelichtende informatie worden opgeslagen en verstrekt, denkt u bijvoorbeeld aan broncommentaren. Met een simpele muisklik zou voor een bepaald type bron het toelichtende commentaar kunnen worden gepresenteerd. En waarom ook niet op bestands-, serie- of documentniveau onderzoeksresultaten vastgelegd? Structuur en inhoud worden zo verenigd in een database.

Samenhang en vooruitzichten

LIAS moet de samenhang bieden in het geheel van beschrijvingen, toelichtingen en aanwijzingen. Het systeem reikt in potentie verder dan alleen de scope van het betreffende rijksarchief. Aansluiting op bijvoorbeeld Surfnet ligt voor de hand. The sky is the limit, de 'Electronic Highway' de route?

Maar we kunnen verder gaan. Je zou op den duur naast de beschrijvingen en indices ook gedigitaliseerde afbeeldingen van documenten kunnen aanbieden, dus in plaats van het stuk fysiek aan te vragen, krijgt de onderzoeker het op zijn beeldscherm, of dat nu in de studiezaal van het rijksarchief, op een onderzoeksinstituut, in een bibliotheek of thuis.

Er is ook alles voor te zeggen om tekstuitgaven op gelijke wijze aan te bieden. Organisatorisch zou zo iets een samenwerking tussen archiefdiensten en het ING kunnen betekenen.

Het toegangssysteem leidt de onderzoeker tot de bron, is deze op een of andere wijze digitaal beschikbaar, dan volstaat een eenvoudige toetshandeling, om maar eens de foldertaal te gebruiken, de bron zelf aan te bieden.

Ook buiten de hiervoor geschetste, mogelijke toekomstige ontwikkelingen biedt LIAS al op korte termijn een groot voordeel. De beschrijvingen kunnen in principe veel sneller beschikbaar zijn dan in de huidige situatie. 'Voorlopige' inventarissen bestaan niet meer, wijzigingen kunnen direct worden doorgevoerd. Een systeem om de referentienummers (inventarisnummers) stabiel te maken, is niet zo moeilijk te ontwikkelen. De huidige inventarisnummers, die in hoofdzaak de volgorde binnen de inventaris aangeven, verliezen die betekenis op den duur. Een eenmaal toegewezen nummer zou een bestanddeel zijn hele leven kunnen blijven houden. Inventarissen, voorzover deze gemaakt zullen blijven worden, worden weer waar ze oorspronkelijk voor bedoeld waren: een opsomming van de bestanddelen van een archief(blok), een representatie van een fysieke ordening. De logische ordening, en dat kunnen er vele zijn, wordt dynamisch, afhankelijk van de vraagstelling van de onderzoeker, door LIAS gepresenteerd. LIAS zou zo waar kunnen maken waar collega Hol op doelde: logische ordeningen per beleidsterrein per actor. Mits gestructureerd ingevoerd, komt het er ook weer uit.

XII

BRONONTSLUITING EN DE ARCHIEFWET*S.F.M. Plantinga*

Sinds het verschijnen van een boek over de jonge François Mitterrand en een uitgebreid televisie-interview met de Franse president in september afgelopen jaar over het zelfde onderwerp, is in Frankrijk de discussie over het Franse verleden in de Tweede Wereldoorlog weer fors opgelaaid.

Sonia Combe beschuldigt in haar onlangs verschenen boek *Archives Interdites* (de titel vertelt al veel over de inhoud) zo'n beetje alle archivariissen en beroeps-historici er van in één groot gemeenschappelijk complot de toegang tot de archieven uit deze tijd voor buitenstaanders, niet-leden van de universitaire en intellectuele club, potdicht te houden. De archivariissen worden afgeschilderd als de verschrikkelijke waakhonden ten dienste van de bestuurlijke elite; zij hanteren volgens haar methoden, die alleen maar in totalitaire staten terug te vinden zijn. Haar beschuldigingen worden natuurlijk door de archivariissen en de beroepshistorici fel van de hand gewezen¹.

Van tijd tot tijd duiken min of meer gelijke beschuldigingen op, ook in andere landen, zoals in de USA en ook in Nederland. Kennis is macht, en de overheid wil op deze manier haar louche zaken en haar belangen uit de publiciteit houden, zo is vaak de redenering.

Mij is gevraagd een kleine bijdrage te leveren aan dit symposium door enige regelgeving, de Archiefwet en de Wet Openbaarheid van Bestuur te behandelen in relatie tot de vraag: wat kan gepubliceerd worden en wat niet? Waar zijn de momenten, waar de archivaris de vinger verbiedend opsteekt, en zich bloot stelt aan de beschuldiging 'censuur'? Op deze vraag heb ik onmiddellijk gezegd dat ik geen pasklare antwoorden heb, doch dat ik slechts enige indicaties zou kunnen geven. Het worden een aantal persoonlijke bespiegelingen, die misschien meer vragen oproepen dan antwoorden geven, maar dat kan wellicht de discussie verlevendigen.

In de eerste plaats wil ik twee uitspraken van de voorzitter van de Eerste Kamer, mr. H.D. Tjeenk Willink, in herinnering brengen. Deze uitspraken zijn gedaan op het internationale archiefcongres te Maastricht in 1991. Tjeenk Willink heeft het over de taak van de archivaris in onze maatschappij:

Archivariissen dienen het recht op informatie te bewaken, niet alleen formeel, maar ook feitelijk. Zij moeten de toegankelijkheid bewust stimuleren voor burger en administratie. De uitzonderingen op het recht op informatie dienen door hen eng te worden geïnterpreteerd.

Archivariissen zijn bemiddelaars tussen een verguisde administratie en burgers die zelden op hun (integrale) burgerschap worden aangesproken. Archivariissen moeten positie kiezen. Het is niet alleen hun taak informatie te verzamelen en te bewaren, maar juist ook het

¹ Sonia Combe, *Archives Interdites. Les Peurs Françaises face à l'Histoire contemporaine* (Paris 1994) p.43: 'J'ai vu des archivistes... se transformer en intraitables cerbères dès lors qu'on leur parlait des archives de l'Occupation. Prononcer le seul nom de la "Série W" déclenchait un reflex pavlovien de suspicion.' Voor de reacties op Sonia Combe zie onder meer: Nicolas Weill, 'Histoire d'archives', in *Le Monde* 23 december 1994; Eric Conan et Henri Rousso, *Vichy, un passé qui ne passe pas* (Paris 1994) p. 89 noot 2.

gebruik van het recht op informatie te stimuleren.²

Het zijn woorden, waar ik mij heel goed in kan vinden; u waarschijnlijk ook wel. Toch zullen de meesten onder u het kunnen billijken, dat zo'n anderhalf jaar geleden alle namen van slachtoffers van gedwongen prostitutie in Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog uit een rapport op de kopie zwart werden gemaakt, en toen pas aan onderzoekers ter inzage werd gegeven. Het werd al minder door de onderzoekers geapprecieerd, dat ook de namen van de verdachten waren zwart gemaakt.

Het enige bestaande strafvonnis, uitgesproken tegen Poncke Princen voor zijn desertie in Nederland, is niet openbaar. Volgens de regelgeving in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering hebt u de toestemming nodig van de daartoe bevoegde strafrechter om het te mogen inzien.³

De woorden van Tjeenk Willink zijn uitgesproken in de context van onze Nederlandse maatschappij, een constitutionele rechtsstaat. In die rechtsstaat heeft ook de archivaris zich aan de regels te houden. Hij of zij is gebonden aan de Archiefwet, het Archiefbesluit en de overige van belang zijnde regelgeving, zoals bijvoorbeeld de Wet Openbaarheid van Bestuur. Ook wanneer de publieke opinie zich tegen hem keert. John Jansen van Galen mag mopperen, dat de notulen van de Ministerraad na 20 jaar nog steeds niet volledig openbaar zijn, en dat de voormalige minister van Binnenlandse Zaken Van Thijn klaarblijkelijk daar wel vrijuit gebruik van mag maken; kortom een verschijnsel van rechtsongelijkheid; met zijn klachten moet hij zich niet tot de archivaris wenden maar tot parlement of rechter.⁴

Mijn eigen nieuwsgierigheid zegt mij dat ik ook wel eens zou willen weten wat er in die befaamde verzegelde envelop in het archief-Gerbrandy zit; de archivaris in mij zal iedere poging om die envelop eerder dan de afgesproken termijn te openen, te vuur en te zwaard bestrijden. Zeer onlangs is de archivaris daarin door de rechter ondersteund.⁵

Wat lijken nu de werkelijke redenen te zijn om bepaalde archieven of documenten niet volledig openbaar te maken en eventueel slechts middels de bekende 'verklaring', dus onder restricties van bijvoorbeeld controle op de concept-tekst, ter inzage te geven?

De Archiefwet kent sedert 1992 twee redenen om beperkende bepalingen aan de openbaarheid van archieven te stellen. Deze zijn afkomstig uit de Wet Openbaarheid van Bestuur. Het gaat hierbij om de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, en om een onevenredige bevoordeling of benadeling te voorkomen van betrokken natuurlijke personen of rechtspersonen dan wel van derden.⁶

De Wet Openbaarheid van Bestuur geeft in Nederland de basis openbaarheid. Deze wet heeft als doel de burger 'in de gelegenheid te stellen de bestuurlijke besluitvormingsprocessen in heden en verleden te doorzien'.⁷ De wet kent een aantal uitzonderingsgronden, waarvan er twee, de hierboven genoemde, aan de Archiefwet zijn toegevoegd.

Wanneer we het hier hebben over al wat oudere overheidsstukken, is de belangrijkste die over de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. De overheid beschikt over ontelbare gegevens over ons allen: u kent de discussies over Sofi-nummers, geautomatiseerde bevolkingsadministratie en zo meer. De mislukking van de volkstelling in 1971 werd ingegeven door de angst van de burger voor Big Brother, voor misbruik door die overheid van die gegevens. De burger heeft er recht op, dat met zijn gegevens, ook de wat oudere, zorgvuldig wordt omgegaan. Ik was dan ook opgelucht

² Toespraak op 3 oktober 1991 tijdens het internationale archiefcongres te Maastricht 'Archives and Europe without boundaries', in: *Nederlandse Staatscourant* nr. 193, 4 oktober 1991.

³ Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, artikel 838.

⁴ John Jansen van Galen, 'De engel uit Amsterdam', in: *Het Parool* 15 november 1994.

⁵ Arrondissementsrechtbank Breda, zevende kamer, Uitspraak 20 december 1994, rolnr. 94/736 WET KO (L.J. Giebels contra de Staatssecretaris van OCW), in: *Nieuws van Archieven* (1995) p. 27-30.

⁶ Archiefwet 1962, zoals gewijzigd bij Wet van 31 oktober 1991, Stb. 703 (Wet Openbaarheid van Bestuur), artikel 7a, eerste lid.

⁷ Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal 1986-1987, 19859, nr. 3, p. 11 (memorie van Toelichting WOB).

deze zomer, dat gegevens over de procureur-generaal Gonsalves niet vanuit het Algemeen Rijksarchief naar buiten zijn gekomen. In het verlengde hiervan ligt de beslissing om de namen van de veelal nog in leven zijnde slachtoffers van de gedwongen prostitutie niet vrij te geven.

De bescherming van de persoonlijke levenssfeer, Kuitenbrouwer heeft dit 'het recht om met rust gelaten te worden' genoemd,⁸ is sedert 1971 alleen maar belangrijker geworden. We hebben er de Wet Persoonsregistraties aan te danken.

Privacybescherming is een zogenaamd klassiek grondrecht geworden, verankerd in artikel 10 van de Grondwet. De onderzoeksvrijheid, ook van de historicus, is niet zo'n grondrecht. Daaruit volgt, dat bij een conflict tussen deze twee uiteindelijk de onderzoeksvrijheid het moet afleggen. Ketelaar heeft dit eens als volgt onder woorden gebracht:

De onderzoeksvrijheid en het in onze Grondwet (artikel 10, eerste lid) gegarandeerde recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer zijn niet gelijkwaardig. Het eerste is een sociaal grondrecht (vrijheid tot), het tweede behoort tot de klassieke grondrechten die de burger vrijheid van de overheid geven.⁹

De archivaris zal bij een conflict tussen beide rechten moeten kiezen voor die bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Hier liggen dan ook de grenzen voor de onderzoeker, van wat hij met behulp van overheidsarchieven kan publiceren.

Zijn er dan geen grenzen aan die bescherming van de persoonlijke levenssfeer, zult u zich wellicht afvragen. Zeker wel. In zijn uitspraak van 2 januari 1986 (de bekende King Kong uitspraak) heeft de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State, ons hoogste administratief-rechterlijke college, bepaald, dat de privacy-bescherming in principe ophoudt te bestaan na het overlijden van de desbetreffende persoon.¹⁰

Ook de regering heeft dat erkend in de Memorie van Toelichting op het ontwerp van Wet Openbaarheid van Bestuur: 'door tijdsverloop of door verandering van omstandigheden kunnen de uitzonderingsgronden aan kracht verliezen'. 'De relatieve uitzonderingsgrond van de privacy-bescherming kan [...] na het overlijden van de persoon [...] geen opgeld meer doen'.¹¹

Uit de vele kort geding vonnissen van de vroegere Amsterdamse rechtbank-president Asscher, waarin hij schadevergoedingseisen van onze Nederlandse beau monde en jetset stars tegen bladen als Privé en Story afwees, valt af te leiden dat hoe hoger je te paard zit in Nederland des te meer je je inbreuken op je privéleven moet laten welgevalen. Toch moet niet het privéleven van een minister of kamerlid verward worden met zijn of haar bestuurlijk functioneren. Het argument van de privacybescherming kan niet dienen tot versluiering van politiek, bestuurlijk of ambtelijk falen.

Iedere keer moet door de archivaris de afweging gemaakt worden of de persoonlijke levenssfeer niet onevenredig wordt geschaad. Bij de beslissing om een onderzoeker inzage toe te staan in beperkt openbare archieven mag het criterium van een titel: professor, doctorandus of meester, geen rol spelen. Zo oordeelde de Afdeling Rechtspraak in 1985 in een geschil tussen het ministerie van Justitie en een journalist.¹² De methode van werken en de opzet van het onderzoek behoren bepalend te zijn voor het verlenen van inzage.

Ook moet naar mijn mening onderscheid gemaakt worden bij het verlenen van inzage of het verschaffen van informatie aan derden of direct betrokkenen. De zoon van 30 jaar, die op zoek is naar zijn onbekende natuurlijke vader heeft mijns inziens meer recht op informatie uit bijvoorbeeld

⁸ F. Kuitenbrouwer, *Het recht om met rust gelaten te worden. Over Privacy* (Amsterdam 1991).

⁹ F.C.J. Ketelaar, 'Clio's blinddoek; Privacy in Publieke archieven', in: *Mededelingen Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (Winter 1992-1993) p. 44.

¹⁰ Raad van State, Afdeling Rechtspraak (AR), 2 januari 1986, R01.85.2853/Sp 252, Administratierechtelijke Beslissingen (AB) 1986 nr 216.

¹¹ Handelingen Tweede Kamer 1988-1989, 19859 nr. 9, p. 19 (Nota naar aanleiding van het eindverslag WOB).

¹² AR 8 augustus 1985, R02.84.1390 Elfferich contra de minister van Justitie, in; *Nieuws van Archieven* (april 1986 p. 93-94).

een straf dossier van de vader, dan degene die geen enkele band heeft met de gestrafte.¹³ Aan de laatste kan inzage slechts verschaft worden, wanneer de gestrafte persoon niet meer leeft, of wanneer de gegevens zo verwerkt worden, dat zij niet meer tot die persoon herleidbaar zijn. Maar dit kan nog lastig worden bij het schrijven van bijvoorbeeld een biografie, of het samenstellen van een bronnenpublicatie. De historicus staat dan voor de keus om de persoon in kwestie zelf zijn privacybescherming te laten opheffen, of het onderzoek te laten varen.

Moeten er dan maar 'abstracts' gepubliceerd worden? Het is een vraag waar ik zo in het algemeen gesteld geen antwoord op heb. Is een uitgave van de dagboeken van De Quay te verantwoorden in de vorm, zoals die met weglating van de notities over de privé- aangelegenheden van hem en zijn familie in het Rijksarchief in Noord-Brabant te raadplegen zijn? Of gebiedt de zogenaamde wetenschappelijke integriteit dan maar te wachten tot het jaar 2050, het jaar waarin de originele dagboeken openbaar zullen worden?¹⁴

Volgens mij zijn de 'gekuiste' dagboeken van De Quay van hoog gehalte, en heeft De Quay gedurende vele jaren een belangrijke rol gespeeld in het Nederlandse openbare bestuur, zodat een uitgave ervan in die vorm gewettigd zou zijn. Het blijft echter iedere keer volgens mij een afwegen.

De tweede reden voor beperkingen in de openbaarheid, ik heb het al eerder genoemd, is het voorkomen van onevenredige bevoordeling of benadeling van betrokken natuurlijke personen, rechtspersonen of derden. In de Wet Openbaarheid van Bestuur geldt deze uitzonderingsbepaling als een soort 'vangnetartikel' voor onvoorziene omstandigheden. Ik ga er van uit, dat onder de werking van deze bepaling de staatsveiligheid en de betrekkingen van Nederland met het buitenland vallen.

De Afdeling Rechtspraak van de Raad van State heeft in een aantal WOB-uitspraken het beroep van de minister van Buitenlandse Zaken op deze uitzondering gehonoreerd.¹⁵

Voor de toepassing van deze bepaling is het niet noodzakelijk dat men een verslechtering van de goede betrekkingen als zodanig met andere landen of met internationale organisaties voorziet. Voldoende is dat men als gevolg van het verschaffen van informatie ingevolge de wet, voorziet dat het internationale contact op bepaalde punten stroever zal gaan lopen.¹⁶

Nederland is sedert 1945 partner in allerlei verdragen. Verdragsbepalingen gaan boven de wet, en zo zijn bijvoorbeeld niet alleen militaire, maar ook meer bestuurlijke documenten van de NAVO nog steeds van inzage uitgesloten vanwege het ontbreken van een goede regeling. Er ligt ook voor documenten uit de begintijd, zo'n veertig jaar geleden, voor de onderzoeker slechts een uiterst moeizame weg open om via Brussel toestemming tot inzage te verkrijgen. Bureaucratische luiheid, angst en geldgebrek in Brussel lijken hiervoor de reden te zijn. Zelfs voor de Verenigde Staten van Amerika werd dit te veel: met een wat doorzichtig excuus publiceren zij in de FRUS hun eigen NAVO-documenten. Maar Amerika is noch Nederland, noch Denemarken. Wanneer er op dit gebied niets gebeurt, zullen ook na de invoering van de nieuwe Archiefwet met zijn verkorting van de overdrachtstermijn van vijftig naar twintig jaar (met een uitloop tot dertig jaar) deze stukken categorisch afgesloten blijven. Zeker nu de Koude Oorlog ten einde is, lijkt deze situatie absurd, maar wie weet de bureaucratische machinerie in beweging te krijgen?

Nog één ander voorbeeld. In de serie Buitenlandse politiek van de Rijks Geschiedkundige Publi-

¹³ Vergelijk: Hoge Raad der Nederlanden, Eerste Kamer, arrest 15 april 1994, nr. 15.307 AS (Maria de Ruyter contra de Stichting Valkenhorst); brief minister van Justitie aan de Algemene Rijksarchivaris dd 2 november 1993, nr. 405835/293, Directie Staats- en Strafrecht.

¹⁴ J. Vriens, *Inventaris van het archief van prof. dr. Jan Eduard de Quay*. Rijksarchief in Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch 1988) p. XII.

¹⁵ Zie: *Wet Openbaarheid van Bestuur, Editie Schuurmans en Jordens*, bewerkt door mr. P.J. Stolk, W.E.J. Tjeenk Willink (derde druk: Zwolle 1992) p. 189-197.

¹⁶ Handelingen Tweede Kamer 1986-1987, 19859, nr. 3, p. 34 (Memorie van Toelichting WOB).

catiën wordt voor de jaren dertig al een tijd geen stuk meer gepubliceerd over het geschil van Nederland met Duitsland over de Eems-Dollard kwestie.¹⁷ Censuur van het ministerie van Buitenlandse Zaken, of terechte inperking wegens ons Staatsbelang? Ik ken de stukken niet, maar het feit dat Friso Wielenga voor zijn proefschrift over de Nederlands-Duitse betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog bij het Auswärtiges Amt in Bonn wèl veel stukken over deze zaak heeft mogen inzien en gebruiken, doet mij toch wantrouwig worden en denken aan koudwatervrees.¹⁸ Hier zou een procedure, dunkt mij, op zijn plaats zijn, maar ik begrijp onmiddellijk dat de rijksbronnenuitgevers nog langer door de voordeur van de Bezuidenhoutseweg naar binnen willen.

Over de BVD en de andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten is de laatste jaren veel gezegd en geschreven. Een grotere openheid en openbaarheid bij met name de BVD lijkt zich af te tekenen. Dat moet ook kunnen in een volwassen democratie. Ook in de jurisprudentie ziet men die ontwikkeling. Ik denk wel, dat er nog wat meer jurisprudentie moet komen, om af te kunnen palen, wat kan en wat niet kan. Van cruciaal belang was de al genoemde King Kong uitspraak uit 1986.

Sindsdien is alleen maar een 'nee' niet meer mogelijk. Een gemotiveerde weigering is noodzakelijk. Overigens moet bedacht worden dat wij in onze democratie willen dat deze instellingen bestaan. Hun taken brengen een zekere geheimhouding gedurende langere tijd met zich mee; om minister Dales te citeren 'wat geheim moet blijven, blijft geheim'. Ook dat moet kunnen in een volwassen democratie. Maar na een jaar of vijftig à zestig zou de ergste kou er wel af moeten zijn.

Opmerkelijk en ook boeiend vind ik het project van het ING om het archief van de vooroorlogse Centrale Inlichtingen Dienst te reconstrueren. Wellicht kunnen de ervaringen, die met dit project worden opgedaan, nog ten dienste komen bij de vernietigingsproblematiek van de huidige inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Conclusie

Ik hoop te hebben aangetoond dat het grote struikelblok voor de historicus de privacybescherming van nog levende personen, het recht van de burger op de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, kan zijn. In zijn uiterste consequentie zal dit grondrecht publicatie verhinderen. Hoe dichterbij in de tijd de historicus werkt, des te vaker zal hij of zij tegen deze muur aanlopen.

Ook het eventuele publieke debat over onze betrekkingen met Indonesië in de jaren 1945-1950, met de stukken op tafel, zal voor wat de individuele gevallen betreft, hiermee geconfronteerd worden. Dat deze omstandigheid het debat en de analyse van het gebeurde niet tekort hoeft te doen wordt wel bewezen door de boekenkast vol met publikaties over deze periode in onze recente geschiedenis.

¹⁷ *Jaarverslag Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* 1987, p. 28; *Documenten betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland 1919-1945. Periode B, deel III, 1 juni 1933-26 juni 1934*, bewerkt door W.J.M. Klaassen (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 's-Gravenhage 1990) RGP Grote Serie 212 p. vii.

¹⁸ Friso Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht 1989) p. 13, 19 noot 37. Een AROB-procedure was nodig om enige stukken over dit onderwerp van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken ter inzage te krijgen.

XIII

DE WET OPENBAARHEID BESTUUR EN BRONONTSLUITING*A.L.M. van Zeeland*

Voordat ik iets uitgebreider zal ingaan op mijn thema, zou ik het volgende willen opmerken. Allereerst de bronnenkeuze. Als part-time onderzoeker moet men zo zorgvuldig mogelijk met zijn tijd omgaan. Ik zou dan ook, als een soort naslagwerk/snelle opzoekmogelijkheid grote behoefte hebben aan een beredeneerde en goed bezorgde bronnenuitgave over de sociaal-economische geschiedenis. Er is door het ING jammer genoeg nog geen aandacht aan besteed voor wat betreft de twintigste eeuw. In de convocatie stond dat nog geen 'concrete suggesties' gedaan hoefden te worden (mochten worden), maar ik zou het veld van de sociaal-economische geschiedenis dan toch als voorbeeld willen noemen van een mogelijkheid om tot een thematische (misschien vrij snel af te ronden) bronnenpublicatie te komen. Ik zal nog een stapje verder gaan en de Industrialisatienota's en de SER-adviezen als kapstok willen noemen.

Een tweede korte opmerking betreft archiefgidsen. Ik zou een tweetal voorbeelden willen noemen waar het ministerie van Buitenlandse Zaken aan heeft meegewerkt. De eerste is een publicatie van het IISG te Amsterdam, en de tweede is een archiefgids over de Tweede Wereldoorlog door het RIOD en het rijksarchief Noord-Brabant.

De laatste komt mijns inziens het meest in aanmerking om nuttig genoemd te worden. De archieven worden genoemd en men vindt er de plaats waar ze te raadplegen zijn. Het is een opsomming zonder enige vorm van waardering of nadere ontsluiting. Men heeft zich niet bemoeid met de inhoud. Deze archiefgids, hoe aardig in zijn soort ook, kan in een dergelijke vorm nooit een bronnenuitgave vervangen. Om met een bekend historicus te spreken: 'Tussen de archivalia en de geschiedschrijving vormt de bronnenuitgave een onmisbare schakel'.¹

De archiefgids over 'nieuwkomers' van het IISG is erg rudimentair gebleven. Ondanks de inspanningen en welgemeende raad van het ministerie, staat rijp en groen door elkaar. Vluchtelingen staan net zo goed genoemd als de accreditering van leden van het Corps Diplomatique. Bovendien nemen de redacteurs hun kans waar door de gebruikers van de gids op te roepen geheime dossiers maar te laten zitten. Dit is een slechte zaak en deze archiefgids is naar mijn bescheiden mening nog niet rijp genoeg. Bovendien staat een groot aantal stukken die in de IISG-archiefgids staan vermeld aan vernietigingsgevaar bloot.

Over het institutioneel onderzoek van het PIVOT wil ik het volgende opmerken. Veel van wat ambtenaren verrichten, ik ben van mening dat dit dikwijls het — historisch — interessantst is, zal nimmer voorkomen in de lijst van handelingen. Dit komt slechts voor in de dossiers (als iemand daar nog belangstelling voor zou hebben). Mijn onveranderde mening is dat de institutionele onderzoeken van het PIVOT misschien soms aardig of interessant kunnen zijn (behalve de oubollige titels) maar weinig of niets met de werkelijkheid in casu de dossiers te maken hebben. De uitvoeringskant van het beleid zal, voor wat betreft de buitenlandse politiek dikwijls veel interessanter zijn dan de theoretische beschrijvingen. Als voorbeeld kan genoemd worden een visumverlening aan een omstre-

¹ A. Th. van Deursen, 'De Vrije Universiteit en de geschiedwetenschappen' in: *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) p. 362.

den figuur. Het moge duidelijk zijn dat een dergelijke visumverlening op het hoogste ambtelijke en/of politieke niveau wordt voorbereid. Ook de voorlichtings- en woordvoeringsaspecten kunnen niet veronachtzaamd worden. Buiten het feit dat met de methode van het PIVOT een dergelijk dossier nimmer uitgezeefd kan worden; zijn de zogenaamde handelingen niet te traceren door wet- en regelgeving.² De levende werkelijkheid kortom is — voor wat betreft bijvoorbeeld de buitenlandse politiek — veel sterker en interessanter dan de theoretische leer. Bovendien verrichten de ambtenaren bij het ministerie geen handelingen in de zin van het PIVOT. Ooit heeft een PIVOT-meneer zelfs beweerd dat alle stukken van Buitenlandse Zaken 'dus' wel weg konden. Ik zal ophouden met mijn, welgemeende, goede raad.

Want als laatste (en dan kom ik toe aan het eigenlijke onderwerp) veroorloof ik mij enige aanvullingen op bijlage 2 bij de discussienota: de nieuwe archiefwet. De wetgever heeft in eerste instantie met betrekking tot de nieuwe archiefwet besloten en afgesproken dat sommige archiefbestanden slechts op papier worden overgedragen aan het Rijksarchief. Bepaalde — gevoelige — archiefdelen, die bijvoorbeeld onderhevig zijn aan bepalingen ten aanzien van bewaring en dergelijke, zullen na de formele papieren overdracht onmiddellijk terug worden uitgeleend aan de overdragende instantie. En, dat is belangrijk, blijven vallen onder de oude openbaarheidsregelingen, bijvoorbeeld de WOB of een andere regeling. Dit is van belang om te beseffen als men recenter materiaal gaat bezorgen. In hoeverre een en ander achterhaald is door de wijzigingen in het wetsontwerp is mij nog niet duidelijk. De archiefwet is immers nog niet aangenomen, maar ze geeft wel een tendens aan. Het is belangrijk om die goed te verstaan en op waarde te schatten.

Goed, thans richten wij ons op de bepalingen van de WOB en de inzage. In tegenstelling tot wat de bijlage 2 suggereert kan men door een beroep te doen op de WOB wel degelijk inzage krijgen in complete dossiers. In de praktijk wordt (gedeeltelijke) inwilliging van een dergelijk WOB-verzoek dan begeleid door een geheimhoudingsverklaring. De eigenlijke afweging inzake toestemming tot openbaarmaking geschiedt pas na de voorlegging van de openbaar te maken scriptie, dissertatie, etcetera. Ook worden de dossiers vóór het ter inzage geven gescreend.

Maar ik neem even aan dat een gerespecteerd instituut als het ING volledige inzage zou verzoeken, een en ander onder de hierboven genoemde voorwaarden. Waar zou Buitenlandse Zaken op gaan letten als u materiaal respectievelijk archieven jonger dan ongeveer dertig jaar zou willen ontsluiten? Ik neem een voorbeeld waarbij de invulling aan mijn gebrekkige ambtelijke fantasie is ontsproten: U gaat een bronnenpublicatie over de Nederlandse betrokkenheid bij de Golfoorlog van enige jaren geleden verzorgen. U wenst daarbij dossierinzage bij onder andere Buitenlandse Zaken. U verkrijgt toestemming tot inzage. U legt een manuscript over en verzoekt toestemming tot openbaarmaking in druk. U wilt in 1995 publiceren.

In een van de eerste documenten die u wilt afdrukken en van commentaar voorzien, het betreft een intern memorandum, wordt aan de minister gemeld dat een hoge Koeweitse diplomaat bij een hoge ambtenaar van Buitenlandse Zaken is geweest, bij welke gelegenheid hij verteld heeft over de verschrikkingen die de troepen uit Irak in zijn land teweeg brengen. De diplomaat was in tranen en zeer emotioneel. Hij meldt dat Nederland de steun moet uitbreiden; hij noemt enige soorten wapens en geeft een overzicht van de bedrijven die dergelijke wapens snel kunnen leveren en tegen welke prijs, verzoekt tevens om liquide middelen omdat zijn ambassade is afgesloten van de geldstroom

² Bij navraag bleek mij dat woordvoering en voorlichting niet bij het zogenaamde institutioneel onderzoek (bij Buitenlandse Zaken) van PIVOT betrokken zijn. Men kon mij geen nadere motivering hiervoor verstrekken. Dit is een kwalijke zaak. Bovendien zal door de door PIVOT gehanteerde methode alle papieren neerslag over visumverlening verdwijnen. Vergelijk de spijtoptantendossiers: dit zijn in feite visumdossiers. Dergelijk materiaal kan men alleen behouden door er met echte mensenogen naar te kijken en niet door er een omstrede trucje op los te laten. Er is wel een soort onderzoeksrapport over woordvoering en voorlichting. Dit is echter zo vaag dat dossiers respectievelijk documenten zoals in de tekst geschetst er niet mee omschreven of aangeduid kunnen worden.

uit Koeweit. Hij legt daartoe een diplomatieke nota over.

Een ander document dat u wilt afdrukken betreft een memorandum met daarin informatie uit een NAVO-geheim document. Dit handelt over de troepensterkte en de plaatsen waar in de Benelux opslagplaatsen zijn waaruit nog wapens naar Koeweit verzonden kunnen worden. Het volgende document is een EG-stuk over de samenwerking tussen de 12 op militair gebied. Dan nog een brief van de minister van Financiën over het percentage van de BTW-heffing over het eventueel aan de Koeweitse ambassade te verstrekken gelden.

Alhoewel deze voorbeelden, ik vermeldde het al, volslagen verzonnen zijn, geeft het toch een beeld van de stukken die er in Buitenlandse Zaken-dossiers kunnen voorkomen.

Publikatie van de brief van Financiën zal waarschijnlijk nog het minste problemen opleveren, maar vergt wel overleg met het betreffende ministerie en/of de regering van Koeweit.

Publikatie van het memorandum zou inbreuk kunnen maken op de vertrouwelijkheid van de persoonlijke beleidsopvattingen van de betrokken ambtenaar. De naam zal, als de betrokkene dat niet wenst, niet vermeld kunnen worden. Ook de diplomatieke nota van Koeweit kan niet op Nederlands gezag openbaar gemaakt of afgedrukt worden. Daartoe zou Buitenlandse Zaken een verzoek aan de competente Koeweitse autoriteiten dienen te richten. Het is trouwens in de meeste landen usance dat dergelijke stukken pas na langere tijd worden openbaar gemaakt. Nederland heeft dat tot op zekere hoogte te respecteren. Ook de naam van het bedrijf en de mogelijkheid tegen een bepaalde prijs snel wapens te leveren zijn bedrijfsgevoelige gegevens. Het belang van een bedrijf kan vergen dat dergelijke gegevens (meestal betreft het nog gevoeliger informatie) wellicht niet naar buiten worden gebracht. Ook dat zal bij een afweging moeten worden betrokken. Bovendien zou dan blijken dat de Koeweitse ambassade contacten onderhoud met het bedrijf of dat het bedrijf zelf contact heeft gezocht met de ambassade. Ook dat kan een probleem zijn voor het betreffende land en het betreffende bedrijf.

Het NAVO-document dat u af wilt drukken en annoteren is onderhevig aan de bepalingen ten aanzien van NAVO-documenten. Als u dat hebt ingezien heeft men bij Buitenlandse Zaken een fout gemaakt. NAVO-documenten kunnen niet aan onderzoekers ter inzage worden gegeven. U zou eventueel in Brussel een speciale screening kunnen aanvragen en een toestemming bepaalde documenten in te mogen zien. Krachtens verdrag kunnen NAVO-documenten, maar ook gegevens daaruit, niet zonder toestemming van de NAVO openbaar gemaakt worden. Het memorandum had ook niet ter inzage mogen worden gegeven. Zelfs niet aan het ING. Ook in de meest vooruitstrevende gedachten over de openbaarheid van NAVO-stukken is geen plaats gevonden om zeer recent materiaal openbaar te maken. In beginsel is het steeds zo dat geen enkel NAVO-document openbaar is of kan worden ingezien door onbevoegden. (Dergelijke documenten zouden dan ook kunnen behoren tot de categorie van documenten die slechts op papier worden overgedragen naar het Algemeen Rijksarchief en in praktijk onder de oorspronkelijke regelingen vallen). Tot uw geruststelling kan ik u mededelen dat in NAVO-verband gestudeerd wordt om bepaalde categorieën documenten ter beschikking te stellen voor onderzoek. Het betreft dan waarschijnlijk documenten ouder dan 30 tot 35 jaar. Of alle classificaties hieronder zullen gaan vallen is nog onbekend. U zult begrijpen dat met een dergelijke declassificatie vrij veel tijd is gemoeid. Nog belangrijker is dat er vrij veel geld mee gemoeid is dat door de partners zal moeten worden opgebracht. Ook is het niet meer geheel vanzelfsprekend dat in overweging hoeft te worden genomen of de documenten naar de nationale archieven moeten worden overgebracht. Dit geldt uiteraard in beginsel wel (na ruim verloop van tijd) voor de Nederlandse 'rand' van het NAVO-beleid. Het zou er wel eens naar toe kunnen gaan dat dergelijke archiefbestanden in de plaats van de zetel van de internationale organisatie geraadpleegd dienen te worden. In dit geval hoeven niet alle lidstaten een compleet NAVO-archief te bewaren. Eventueel kan gebruik worden gemaakt van de moderne middelen als cd-rom of datalijnen. Hierdoor kan een document worden aangevraagd en afgedrukt bij Buitenlandse Zaken en later eventueel het Algemeen Rijksarchief. U begrijpt dat het in deze figuur van het allergrootste belang is dat de documenten respectievelijk het archief van een internationale organisatie als de

NAVO zorgvuldig en geheel toegankelijk wordt gemaakt. Onderzoekers, zeker bronnenuitgevers moeten de zekerheid hebben dat zij in principe alle materiaal zelf kunnen inzien en selecteren. Het lijkt wenselijk dat het ING zich goed op de hoogte houdt van de ontwikkelingen bij dergelijke organisaties. Hoe de openbaarheidsregelingen zich ontwikkelen, of de organisatie zelf bronnen gaat uitgeven, of er niet alles of teveel vernietigd wordt, enzovoort.

Er zijn al enkele NAVO-documenten uit — naar ik meen — de jaren vijftig openbaar geworden. Er worden wel steeds dikke inventarissen geproduceerd met nummers en titels van documenten, maar wat men er exact mee bedoelt is niet altijd even duidelijk, ook niet of Nederland de gederubriceerde documenten wel in bezit heeft. Het zou een kleine studie vergen om precies te weten te komen welke documenten openbaar zijn gemaakt. Voor het ING kan het van belang zijn om deze ontwikkeling te volgen. Zeker als de reeks over de Buitenlandse Politiek van Nederland wordt voortgezet of als er thema's uit het veiligheidsbeleid zal worden gebruikt.

Hetzelfde geldt in iets minder absolute vorm voor de archieven van de EU. Ook daar kan het ertoe leiden dat de EG-/EU-documenten op den duur in Brussel geraadpleegd moeten worden. Bronnenuitgevers moeten zich ervan verzekeren dat zij alle bronnen kunnen inzien.

De Europese commissie heeft ongeveer een jaar geleden een besluit en een zogenaamde gedragscode voor de openbaarmaking en de inzage van documenten uitgevaardigd (besluit van 8 februari 1994). In die gedragscode komen criteria voor de afweging voor. Het belang van een bepaald land, organisatie, bedrijf, persoon etcetera. kan zwaarder wegen dan het belang van een onderzoeker bij inzage/openbaarmaking.

Nederland is tegen deze gedragscode in beroep gegaan, niet alleen omdat ons land vindt dat deze code veel te zware uitzonderingen kent, maar ook omdat men in Brussel in de praktijk zelfs weigert een belangenafweging te maken. Er wordt gewoon geweigerd, en daarmee uit. Naar mijn mening illustreert dit goed de problemen die men kan tegenkomen als men onderzoek naar het Nederlandse buitenlandse beleid verricht. Nederland heeft zich in de afgelopen vijftig jaar aangesloten bij verschillende internationale organisaties. Nederland kan niet zijn eigen normen en wensen ten aanzien van de openbaarheid aan de andere landen opleggen. Wij zullen de consequenties moeten dragen van de samenwerking. Niet alles zal precies zo geregeld kunnen worden zoals Nederland dat wenst.

Ik denk dat het ING zich dit terdege moet realiseren als men bronnen wil gaan bezorgen en uitgeven die betrekking hebben op het zeer recente verleden. Ik hoop dat dergelijke bronnenuitgaven er, al dan niet in aangepaste vorm, spoedig zullen komen. De aandacht die de meest recente geschiedenis thans heeft en lijkt te behouden, verdient honorering (en dan niet alleen uit pro-overwegingen) van een gerespecteerd instituut als het uwe in de vorm van moderne bronnenpublicaties. Het ING zou door een goede pers- en publieksvoorlichting af kunnen komen van het wat stoffige imago. Onder het minder grote publiek van historici, kan uw instituut haar bekendheid vergroten en verbeteren door bronnenuitgaven, al dan niet thematisch uitgevoerd, over de recente geschiedenis van ons land.

XIV

**HET CREËREN, ARCHIVEREN, ONTSLUITEN,
UITGEVEN EN ONDERZOEKEN VAN
ELECTRONISCHE HISTORISCHE BRONNEN***P.K. Doorn***Inleiding**

Zou premier Kok Huizinga hebben gelezen of zou hij het van zichzelf hebben? De dag voor het ING symposium zei hij met betrekking tot de Indonesische onafhankelijkheid, dat het erom gaat zich rekenschap te geven van wat zich in de periode '45-'49 heeft afgespeeld, niet om een beschuldigend vingertje op te steken of om daden van destijds met de mantel der liefde te bedekken. Anderzijds lijkt zijn geschiedkundige opvatting wel een beetje anarchistisch in de traditie van Paul Feyerabend¹ of misschien zelfs post-modern, want dat 'rekenschap geven' moet ieder maar voor zich doen: hij voelde weinig aanvechting tot een nationaal debat over de Indonesische kwestie.

In ieder geval beschouwen veel historici het als hun taak zichzelf en het publiek rekenschap te geven van het verleden. In de inleiding van ons boek *Historische informatiekunde* gaan wij in op de verschillende wijzen waarop historici vorm geven aan dat zich rekenschap geven.² Historische gegevens, zoals bewaard gebleven in uiteenlopende bronnen, vormen uiteindelijk steeds de basis van alle rekenschap. Bronnen kunnen op uiteenlopende wijzen worden onderzocht, geanalyseerd, en geïnterpreteerd. Maar in de zin van Huizinga komt het uiteindelijk neer op die interpretatie. De feiten spreken eigenlijk nooit voor zichzelf: de historicus dient voor hun te spreken om er betekenis aan te hechten.

Deze opvatting, waarbij het de historicus is die betekenis aan gegevens hecht, wordt niet in alle tijden, overal en door iedereen gedeeld. In de negentiende eeuw, en in Duitsland op diverse plaatsen nog steeds, bestond of bestaat een ware passie voor feiten: feiten zijn heilig, en de rest is maar onzin. De waarheid kan slechts gekend worden door de feiten objectief weer te geven.³

Brongerichte en probleemgerichte gegevensverwerking

Sinds historici computers zijn gaan gebruiken om gegevens uit historische bronnen te onderzoeken, is het opmerkelijk dat deze opvatting weer terrein aan het winnen is. Prominente figuren uit het wereldje van de geschiedenis en informatica leggen sterk de nadruk op de 'brongetrouwe' verwerking van historische gegevens. Het opbouwen van een historisch gegevensbestand, of liever van een historisch informatiesysteem, zien zij als de kerntaak van de historicus.

Voor Manfred Thaller in Duitsland, voor Daniel Greenstein in Engeland, voor Leen Breure in Nederland en voor vele anderen is 'source oriented data processing' de kern van de activiteit van de historisch informaticus. Hoe geef je gegevens uit historische bronnen, meestal daterend van voor het computer tijdperk, zo objectief mogelijk weer in een database? Dit is de vraag die zij centraal

¹ P.K. Feyerabend, *Against Method* (New York 1975).

² O. Boonstra, L. Breure en P. Doorn, *Historische informatiekunde* (Hilversum 1992).

³ E.H. Carr, *What is History?* (London 1961; Harmondsworth 1964) p. 15-16.

stellen bij de verwerking van historische gegevens met de computer.⁴

Niet ontkend kan worden dat dit een terrein is met diverse voetangels en klemmen. Verhalende bronnen, maar ook meer numerieke registraties en zelfs historische statistieken laten zich niet altijd even gemakkelijk in een database of spreadsheet gieten. Veel historische gegevens zijn ambigu of 'fuzzy': er is vaak sprake van 'kijk maar, er staat niet wat er staat'. Een computer begrijpt dit soort moeilijkheden nog maar half, zodat er specifieke kennis van de informatica nodig is om historische bronnen op een verantwoorde wijze in de computer te stoppen.

Thaller heeft zich daarom gericht op het ontwerpen van een computersysteem, dat de historicus tal van hulpmiddelen biedt om de problemen en onzekerheden in een historische databank te lijf te gaan: het zogeheten Kleio-systeem. Dit systeem schijnt bijvoorbeeld te kunnen uitrekenen dat de derde dag na pinksteren in 1526 een donderdag was en kan niet-decimale maten, gewichten en munten standaardiseren. Natuurlijk is dit reuze knap, misschien is het zelfs artificieel intelligent, maar het lijkt me niet de kern van historische onderzoeksactiviteit.

Eén van de centrale argumenten van de bron-georiënteerden is dat gegevens en interpretatie gescheiden moeten blijven. Niemand zal dat willen bestrijden, maar het is voor mij de vraag of het voor de onderzoeker altijd de meest effectieve strategie is om de bronnen niet te 'be'werken, terwijl hij ze 'ver'werkt.

Het is een vrome wens om feiten en visie gescheiden te houden, maar mijns inziens moet het geen dogma worden. 'Source oriented data processing involves respect for the historical peculiarities of the data' schrijft Peter Denley in een recent artikel in *History and Computing*.⁵ Dit komt opmerkelijk dicht bij E.H. Carr's kritische beschrijving van de negentiende-eeuwse geschiedopvatting, zoals die vooral in Duitsland gehuldigd werd:

the nineteenth-century fetishism of facts was completed and justified by a fetishism of documents. The documents were the Ark of the Covenant in the temple of facts. The reverent historian approached them with bowed head and spoke of them in awed tones.

Het echte probleem is volgens Denley: 'how to represent historical data in electronic form'. Ik wil niet ontkennen dat aan database ontwerpen voor historische bronnen enkele haken en ogen zitten, maar om dit nu in het centrum van de aandacht van historici te plaatsen, lijkt me op zijn minst overdreven.

Niet alleen willen de bron-georiënteerden hun gegevens zuiver en puur houden, ze moeten ook zo volledig mogelijk de computer in. Het trekken van een steekproef van gegevens is uit den boze, omdat daardoor de volledigheid van de gegevens wordt aangetast.

In mijn optiek is historisch onderzoek onlosmakelijk verbonden met selectie en interpretatie. De eis dat dit niet al tijdens de invoer van gegevens mag geschieden is in de praktijk dikwijls onhoudbaar, zoals onderstaande voorbeelden illustreren:

Een aio wilde de stadsrekeningen van een middeleeuwse stad onderzoeken en vroeg mij hoe hij dat aan moest pakken. Een ruwe calculatie wees uit dat hij ruim drie jaar nodig zou hebben om een brongetrouwe database van zijn materiaal te maken. Hij was echter geïnteresseerd in enkel specifieke zaken: de uitgaven voor bepaalde stadstaken en het aandeel daarvan in de totale begroting. Het invoeren

⁴ M. Thaller, 'What is "source-oriented data processing"; what is "historical computer science"', in: J. Oldervoll (red.), *Historical informatics: an essential tool for historians? A panel convened by the Association for History and Computing at the 19th annual meeting of the Social Science History Association* (Atlanta October 1994) p. 30-43; L. Breure, 'A source-oriented historical workbench', in: R. Metz et al. (red.), *Historical information systems: proceedings of the tenth International Economic History Congress* (Leuven 1990) p. 10-20; D. Greenstein (red.), *Modelling historical data: towards a standard for encoding and exchanging machine-readable texts* (St. Katharinen 1991).

⁵ P. Denley, 'Models, sources and users: historical database design in the 1990s', in *History and Computing* 6 (1994) p. 33-43.

van deze gegevens in een spreadsheet, het uitvoeren van enkele statistische analyses daarop en het weergeven van de resultaten in grafieken zou hem hoogstens drie weken kosten.

Een tweede voorbeeld betreft een onderzoek naar de strafrechtspleging in Kaap de Goede Hoop in de zeventiende en achttiende eeuw, gebaseerd op gerechtelijke vonnissen. Er zijn lange en korte vonnissen, maar stel dat het gemiddeld een uur kost om een vonnis in te typen in de computer en dat er 8000 vonnissen beschikbaar zijn. Uitgaand van 1700 arbeidsuren in een jaar zou het 4,5 tot vijf jaar kosten om de informatie in te voeren in de computer. Als de onderzoeksvraag gericht zou zijn op bijvoorbeeld de demografische kenmerken van de aangeklaagden, naar de strafmaat of naar de aard van de vergrijpen, dan zou het mogelijk zijn om statistisch verantwoorde uitspraken te doen op grond van een steekproef van circa 1500 vonnissen, waarbij alleen de benodigde kerngegevens worden ingevoerd.⁶ Als de invoertijd hierdoor tot 15 minuten per vonnis zou worden bekort, blijft een totaal benodigde tijd voor data-invoer van circa tien weken over.

Verantwoordelijkheden en keuzen

Welke keuze gemaakt wordt hangt mijns inziens af van het doel dat met het aanleggen van de database gediend wordt. Gaat het om het ontsluiten van een bron, dan zal gekozen worden voor brongetrouwe en zo volledig mogelijke invoer. Maar gaat het om een aio-onderzoek van vier jaar, dan is beperking in de vorm van selectie en/of steekproef onontkoombaar. Roderick Floud, één van de peetvaders van het kwantitatief historisch onderzoek, constateerde reeds op het tweede congres van de 'Association for History and Computing' dat data-invoer afhoudt van onderzoek.⁷ Hoe meer tijd aan het invoeren van gegevens wordt besteedt, des te minder tijd blijft over voor de analyse.

Dit brengt ons tot de kern van dit betoog. Waar gaat het om? Wat is het doel van het invoeren van historische brongegevens in een computer? Bij het creëren, archiveren, ontsluiten, uitgeven en onderzoeken van elektronische historische bronnen dient men verschillende verantwoordelijkheden te onderscheiden bij verschillende groepen historici.

Onderzoekers

Wanneer onderzoekers databases aanleggen, dan geschiedt dat in de eerste plaats voor onderzoeksdoeleinden. Interpretatie en selectie zijn toegestaan, soms zelfs noodzakelijk. Historisch onderzoek is meer probleemgericht dan brongericht: het gaat er niet om een bepaalde bron uitputtend te behandelen, maar om een bepaald historisch probleem tot klaarheid te brengen. Bij het creëren van de database is het van belang dat controleerbaar is of gemaakt wordt welke keuzen er bij het onderzoek zijn gemaakt. Dit moet in de documentatie worden vastgelegd. De database is als het ware een nevenprodukt van het historisch onderzoek, dat doorgaans uitmondt in een artikel of boek. De gegevens zelf moeten beschikbaar zijn voor controle of heranalyse, zo mogelijk ook voor vergelijkend onderzoek. Het deponeren van dergelijke onderzoeksbestanden bij het Nederlands Historisch Data Archief kan hiervoor een garantie vormen.

Sommige onderzoekers denken nu hun eigen bronnenuitgever te kunnen zijn. Zij publiceren, soms als bijlage bij een boek, bestanden op diskette, op cd-rom of via het netwerk. Natuurlijk is dit evenmin verboden als het verzorgen van bronnenpublicaties op papier. Het is alleen een onmogelijke eis dat alle historici bronuitgevers moeten worden, nu zij hun onderzoeksgegevens niet meer op systeemkaartjes schrijven maar op een PC intypen in een elektronische kaartenbak. Deze eis gaat bovendien voorbij aan specialistische kennis en verantwoordelijkheden van de bronnenuitgever. Individuele onderzoekers zijn ook vaak niet toegerust voor de taak van elektronisch bronnenuitgever: het gaat bij het elektronisch publiceren niet alleen om het materiaal,

⁶ Uitspraken met 95 procent betrouwbaarheid en een mogelijke afwijking van plus of min vijf procent van het gemiddelde.

⁷ R. Floud, ongepubliceerde lezing op het tweede jaarcongres van de Association for History and Computing, Westfield College, London, 1987.

de databank, maar ook om marketing, distributie en afzet. Daarnaast is een garantie van continuïteit belangrijk, niet alleen als uitgever, maar ook in technische zin. Wie vijf jaar geleden een diskette met een databestand bij zijn proefschrift stopte moet nog afwachten of die diskette over vijf jaar nog leesbaar zal zijn.

Archieven

Het creëren van databases in archieven is vooral gericht op de ontsluiting van die archieven. Automatisering van inventarissen en nadere toegangen, vaak ook retro-conversie van bestaande papieren indexen, zijn de belangrijkste activiteiten op computergebied voor archieven.

Daarnaast worden op beperkte schaal (proef-)projecten uitgevoerd op het gebied van de digitalisering van geselecteerde onderdelen van het archief zelf. De massaliteit van het materiaal maakt echter dat prioriteit gegeven wordt aan ontsluiting op een meer globaal niveau. Voorbeelden van digitalisering van delen van de archiefcollectie zelf zijn: het 'Archivo General de Indias' te Sevilla (circa 10 miljoen gescande documenten over de Spaanse koloniale geschiedenis), de gedigitaliseerde fotocollectie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, het ARIS-project van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst Utrecht, waarin het notarieel archief is ontsloten, het 'Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles (ADMYTE)' van de Spaanse nationale bibliotheek op cd-rom.

De motieven voor het converteren van archiefbronnen zelf kunnen zijn:

1. het mogelijk maken van ontsluiting op meer plaatsen (veelgevraagd materiaal);
2. het behoud van originelen door de inhoud over te brengen op een ander medium (vergelijk microverfilming);
3. het opdoen van expertise met nieuwe technologieën;
4. de beschikbaarheid van vrijwilligers (onderzoekers of hobbyisten) die het werk doen.

Naast deze vormen van informatisering zullen de archieven worden overspoeld met een nieuwe categorie materiaal, die van oorsprong al machine-leesbaar is.

Bronnenuitgevers

Voor bronnenuitgevers, zoals het ING, is een wijze van computerverwerking die zoveel mogelijk recht doet aan de structuur en inhoud van de oorspronkelijke bronnen het meest aangewezen. Bijna alle bronnenuitgaven vinden nu nog op papier plaats, maar het is dringend gewenst dat er een elektronische pendant van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën komt.

Het is niet mijn bedoeling in deze bijdrage uitvoerig in te gaan op de toekomst van het boek. Het einde van het boekentijdperk lijkt mij nog niet aangebroken en het lijkt mij dat de computer er evenmin als radio, film, tv of welk ander medium dan ook er in zal slagen het gedrukte woord te elimineren. Wel hebben nieuwe media altijd gezorgd voor een nieuwe vorm van verspreiding van informatie: denk aan gesproken en verfilmde boeken, en er zijn inmiddels duizenden elektronische boeken, die onder andere via tekstarchieven raadpleegbaar zijn.

Met betrekking tot historische bronnenuitgaven lijkt het mij zinnig dat het ING zich bij nieuwe projecten meer stelselmatig dan in het verleden afvraagt wat het meest geëigende medium voor de verspreiding is. Naar mijn mening zal een zakelijke evaluatie van de alternatieven wel steeds vaker in het voordeel van elektronische media uitvallen. In de volgende paragraaf komen een aantal argumenten voor en tegen het elektronisch publiceren aan de orde.

Grote uitgeversmaatschappijen zoals Elsevier en Wolters Kluwer, die het pad van de elektronische uitgave reeds geruime tijd betreden, volgen in toenemende mate de strategie van de 'medium-onafhankelijke productie'.⁸ Hierbij worden 'medium-neutrale' informatiebestanden opgebouwd,

⁸ A.Th.A. Drabbe, 'Veranderingsprocessen binnen Wolters Kluwer Rechtswetenschappen', lezing voor het SURF-congres 'Wij geven kennis', Amsterdam, 22-23 november 1994.

waaruit verschillende producten voor verschillende doelgroepen en op verschillende media (boek, losbladig systeem, tijdschrift, cd-rom, Internet) kunnen worden geëxtraheerd.

Data-archieven

Data-archieven nemen in verschillende opzichten een tussenpositie in temidden van onderzoekers, archieven en bronnenuitgevers. Het Nederlands Historisch Data Archief (NHDA) archiveert, documenteert en ontsluit in de eerste plaats onderzoeksbestanden. Tevens kan het NHDA als data-bemiddelaar onderzoekers de weg wijzen naar andere elektronische bronnen op het vakgebied. De grenzen tussen elektronisch publiceren en bestanden archiveren en ter beschikking stellen zijn niet scherp. Het verschil tussen een elektronische bronnenpublicatie van het ING en een toegankelijk gemaakt bestand, dat door een onderzoeker bij het NHDA is gedeponerd, is niet essentieel maar gradueel. Het ING zal meer nadruk leggen op het actief ontsluiten van niet uitgegeven bronnen. Het NHDA vormt een depot van bestanden die door historici bij het doen van onderzoek zijn aangelegd. Dergelijke bestanden zijn vaker een nevenproduct van het onderzoek, dan dat zij specifiek als elektronische bronnenpublicatie zijn aangelegd. Het is echter niet uitgesloten dat het NHDA zelf ook wel eens projecten entameert of ondersteunt waarin bronbestanden worden aangelegd, maar dit is niet de hoofdtaak.

Voor- en nadelen van elektronische uitgaven

Bij het beantwoorden van de vraag welk medium het meest in aanmerking komt voor een bepaalde uitgave is het zinvol de voor- en nadelen van elektronisch publiceren op een rijtje te zetten:

1. Elektronische informatie neemt minder ruimte in dan die op papier. Ruimtegebrek hoeft geen criterium meer te zijn voor de selectie van het op te nemen materiaal. Uitgaven kunnen daardoor vollediger zijn, in ieder geval daar waar het tekst betreft. Bij afbeeldingen, bijvoorbeeld elektronische facsimile's, speelt de ruimteproblematiek nog wel. De opslag van een elektronische afbeelding kost veel geheugenruimte, dat ook een medium als cd-rom (met nu 650 miljoen tekens opslag capaciteit = 650 MB) al snel is overbelast. De techniek schrijdt echter met rasse schreden voort en de opslagcapaciteit wordt steeds groter en goedkoper. De video-cd gaat bijvoorbeeld rond de vijf gigabytes (= vijf miljard tekens) aan capaciteit bevatten. Het wordt dan heel goed mogelijk om bronnenuitgaven uit te breiden met facsimile's van oorspronkelijke documenten.
2. Niet alleen zijn er consequenties voor de hoeveelheid informatie, ook voor de fysieke opslag van boeken is meer ruimte nodig dan voor computerbestanden: 300 RGP-delen nemen 15 meter kastplank in, 300 cd's passen in een paar cd-rekjes. Ook de opslag- en distributiekosten van cd's zijn lager.
3. De mogelijkheden om informatie op te zoeken zullen veranderen. In boeken leveren de inhoudsopgave en registers de belangrijkste toegangen tot een tekst. In elektronische bestanden zijn dergelijke toegangen in principe ook mogelijk, maar deze zullen in verband met de kosten van het maken van indices plaats maken voor andere zoekmogelijkheden. In een elektronische tekst kan op ieder teken of woord worden gezocht. Dit vergt overigens nieuwe heuristische vaardigheden van de historicus.
4. De informatie hoeft niet meer in slechts één volgorde te worden gepresenteerd. Gestructureerde gegevens in een database kunnen in alle denkbare volgorden worden gesorteerd. Dit betekent dat naast een chronologische ordening bijvoorbeeld ook thematische of alfabetische rangschikking mogelijk wordt.
5. De gegevens in een elektronische bronnenpublicatie zijn direct beschikbaar voor verdere analyse. De gegevens hoeven door de onderzoeker niet eerst te worden ingevoerd in een database (door overtypen of scanning en optische tekenherkenning).
6. De reproductie van digitale informatie is goedkoper dan het drukken van een boek. Dit geldt zowel voor de produktie van cd-rom's als voor publikatie op een netwerk (waarbij reproductie in principe pas plaatsvindt als de onderzoeker een bron opvraagt). Voor wat betreft de betaling

heeft een cd-rom uitgave niet veel van die van een boek te verschillen. Op het netwerk kan een soort 'pay per view'-systeem worden toegepast. Er zijn inmiddels tal van bedrijven op het Internet actief die op een dergelijke wijze opereren.

7. cd-rom's kunnen in kleine oplagen worden gemaakt en indien gewenst worden 'bijgeperst' (er is eigenlijk geen sprake van persen).
8. Correctie of bijwerken van de gegevens is eenvoudiger in elektronische bestanden. Dit geldt vooral voor publikatie via een netwerk, waarbij de correctie slecht op één plaats in een centrale databank hoeft te worden aangebracht. Bij cd-rom's is het mogelijk om regelmatig nieuwe versies te produceren.
9. Hoewel het auteursrecht van elektronische uitgaven in principe niet anders is dan dat van gedrukte publikaties, baren het gemak waarmee computerbestanden kunnen worden gekopieerd en veranderd toch menige uitgever zorgen. Bestanden op cd-rom kunnen niet worden veranderd (ROM betekent Read-Only Memory: de gegevens zijn alleen 'leesbaar'. Bestanden op netwerken kunnen alleen veranderd worden door personen die daartoe geautoriseerd zijn. Wat een onderzoeker met een digitale kopie doet, is echter niet te controleren, net zomin als het krassen in een fotokopie tegen te houden is. Mijns inziens houdt hier de verantwoordelijkheid van de bronnenuitgever dan ook op.

Hoe bang moet men zijn voor het circuleren van illegale kopieën? WordPerfect vindt het niet zo erg als op iedere licentie er twee grijze kopieën in de privésfeer in omloop zijn. Instellingen zullen zich zwarte datahandel niet kunnen veroorloven. Particulieren wel, maar volgens het Nederlandse auteursrecht mag je voor eigen gebruik ook fotokopieën maken.

10. Het lezen van lange teksten van een computerscherm wordt door velen als vermoeiend ervaren. Het gedrukte boek is in dit opzicht nog onovertroffen. Elektronische teksten zijn meer geschikt als referentiemateriaal, om dingen in op te zoeken. Langere stukken tekst kan men desgewenst afdrukken op een printer en dan lezen.
11. Een boek heeft doorgaans een lineaire structuur, wat wil zeggen dat het bedoeld is om van voor naar achter te worden gelezen. Voor bronnenuitgaven geldt dit minder dan voor leesboeken. Bladeren is in een elektronische tekst in principe op vergelijkbare wijze mogelijk als in een boek, maar bevat daarenboven de mogelijkheden van 'hypertekst'. In een hypertekst wordt de lineaire structuur doorbroken door koppelingen tussen tekstelementen, die het mogelijk maken om snel naar gerelateerde passages te springen.
12. Voordeel van een gedrukte tekst is dat men geen apparatuur nodig heeft om te lezen wat er staat.
13. Papier (voor zover zuurvrij) heeft een lange houdbaarheid. Van de meeste digitale informatie-dragers is de houdbaarheid op de lange termijn nog niet bewezen. Wel is de informatie-inhoud telkens naar nieuwe media te kopiëren. Door de snelle technologische ontwikkelingen veranderen de eisen die aan een elektronische publikatie gesteld worden nog sneller dan de fysieke veroudering.

Hoe zou de afweging uitvallen in een concreet geval? Laten we als voorbeeld de RGP over Dutch Asiatic Shipping nemen.⁹ Het inleidende deel (Vol. 1) bestaat voor een groot deel uit onderzoek en bronnenkritiek en is bedoeld om te lezen. Uitgave in boekvorm is het meest aangewezen. Maar de duizenden scheepsreizen naar en uit Azië uit deel 2 en 3 zouden, indien nu geproduceerd, het best in elektronische vorm kunnen verschijnen. In de vorm van computerbestand zouden deze delen oneindig veel handiger zijn.

Voor negentiende- en twintigste-eeuwse gegevens zijn de overwegingen in wezen niet anders is dan voor de ontsluiting van oudere bronnen. Niet alleen statistische gegevens, maar ook ongestructureerde tekstuele bronnen lenen zich perfect voor computerverwerking. Programmatuur voor tekst-

⁹ J.R. Bruijn, F.S. Gaastra en I. Schöffner, eds., *Dutch Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries* (Den Haag 1979 en 1987) RGP Grote Serie 165-167.

ontsluiting (text-retrieval) biedt nieuwe mogelijkheden, die een nieuwe aanpak nodig maken, waarbij uiteraard het goed van de bestaande methoden gehandhaafd dient te worden.

Voor de elektronische bronontsluiting moet onderscheid gemaakt worden tussen gestructureerde gegevens (vaak gedeeltelijk numeriek, registraties, statistieken) en betrekkelijk ongestructureerde teksten (verslagen, correspondenties, documenten). In het eerste geval heeft men te maken met gegevens in tabelvorm met rijen en kolommen. Deze kunnen het meest efficiënt in een relationele database worden opgeslagen. Een menusysteem biedt de gebruiker mogelijkheden om de gegevens te doorzoeken en te raadplegen.

Het merendeel van de bronnenpublicaties bestaat uit ongestructureerde of deels gestructureerde teksten. De structuur bestaat uit een aantal vaste, steeds terugkerende onderdelen, zoals datum, geadresseerde en ondertekenaar bij een brief.

Nieuwe mogelijkheden van tekstontsluiting

De belangrijkste verandering in methode bij het maken van een elektronische bronnenpublicatie doet zich waarschijnlijk voor bij het creëren van de zoekingen en de wijze van indicering. De inhoudelijke ontsluiting is één van de meest veeleisende elementen bij het maken van een bronnen-uitgave, ongeacht de vraag of dat op papier of digitaal gebeurt. Een zaken- en persoonsregister, eventueel aangevuld met een aardrijkskundig register, vormen de traditionele ingangen op de doorgaans chronologisch geordende gegevens. Waar nu de registers de belangrijkste ingangen vormen op een tekst, worden deze vervangen door, dan wel uitgebreid met mogelijkheden tot zoeken op tekens of woorden in een tekstontsluitingssysteem.

Dergelijke software biedt standaard al tal van mogelijkheden, waaraan nog extra mogelijkheden kunnen worden toegevoegd, afhankelijk van de wijze waarop de bewerker de bronnen behandelt. Tot de standaardmogelijkheden behoren:

1. Ieder woord van de tekst wordt automatisch in een index opgenomen. Stopwoorden (voorzetsels, lidwoorden, hulpwerkwoorden en dergelijke die niet relevant zijn) kunnen desgewenst buiten beschouwing worden gelaten. Er ontstaat een compleet vocabularium met frequentie van voorkomen van ieder woord of woordvorm.
2. Het is mogelijk om op alle woorden, delen van woorden en woordcombinaties te zoeken. Zoeken op woordcombinaties gebeurt vaak met de 'Booleaanse operatoren' of/en/niet. Er zijn ook andere zoekstrategieën, waarbij passages gezocht worden die zoveel mogelijk aan een aantal criteria voldoen; men geeft een aantal zoektermen op en als antwoord worden de passages getoond waarin de opgegeven woorden vaak voorkomen.
3. Met behulp van 'fuzzy matching' methoden (gebaseerd op het vergelijken van telkens drie letters — trigrammen) kan men zoeken naar op elkaar lijkende woorden, desgewenst met een zelf op te geven percentage van gelijkheid. Bijvoorbeeld zoeken naar GOUD met 80 procent gelijkheid levert als treffers ook GOD en GOED, GOUW of GODEN op. Spellingvarianten kunnen hiermee te lijf worden gegaan.
4. Het is mogelijk incrementeel te zoeken. Stel men is geïnteresseerd in landbouw, maar dit begrip komt als zodanig in de tekst niet voor. De onderzoeker begint met termen als tarwe, gerst en aardappels een zoekset te creëren. Hij bekijkt de context van deze woorden en vindt andere termen die met landbouw te maken hebben, terwijl er ook termen niet voorkomen. Hij kan de nieuwe termen toevoegen en andere weglaten en op deze manier stapsgewijs dichter bij zijn doel komen. Dergelijke zoeksets kunnen worden bewaard en later worden gebruikt door andere onderzoekers.

Op deze wijze is het mogelijk te zoeken op complexe begrippen, die zijn opgebouwd uit een aantal zoektermen (voorbeeld: transport: weg, straat, wagen, brug, kanaal).

5. Zoekresultaten kunnen op verschillende manieren worden weergegeven op het scherm: in de vorm van sleutelwoorden in hun context, als index, gewoon in de lopende tekst, als woordfrequentie, enzovoort.

6. Goede text-retrieval software bevat oplossingen voor homografen (voorbeeld: aarde komt voor in twee betekenissen — wereld en klei — die van elkaar moeten worden gescheiden).
7. Nabijheidszoeken, 'proximity search' is mogelijk: woorden met nader op te geven afstand (in tekens, regels, alinea's, pagina's, paragrafen of hoofdstukken) van elkaar. Deze mogelijkheden, die voor een groot deel in software-pakketten voor tekstanalyse als Wordcruncher of TACT standaard zijn ingebouwd, kunnen nog verder worden uitgebreid.
8. Lemmatiseren maakt het mogelijk woordvormen te rangschikken onder hoofdwoorden. Er is programmatuur die automatische lemmatisering van modern Nederlands ondersteunt. Volledige lemmatisering is overigens niet noodzakelijk om een goede ontsluiting van een tekst te bieden.
9. Structurering van de tekst met behulp van codes maakt het mogelijk onderscheid te maken tussen tekstelementen, zoals aanhef, datum en ondertekening, maar ook voetnoten, paragrafen, hoofdstukken, pagina's, randschriften, etcetera. Hierdoor ontstaan mogelijkheden het zoekgebied te beperken tot één of meer van deze elementen. Voor een dergelijke tekststructurering wordt steeds vaker gebruik gemaakt van de standaard markeertaal SGML (Standard Generalized Markup Language).
10. Het is mogelijk om zoekingen aan te bieden, die semantische relaties tussen woorden weer-geven. Het meest vergaand is het creëren van een complete thesaurus, maar dit is zeer arbeids-intensief en niet per se nodig. Een meer beperkte werkwijze zou zijn om bepaalde zoeksets op complexe begrippen te creëren op de hierboven bij punt 4 beschreven wijze, of om zoeksets van verschillende onderzoekers te bewaren en ter beschikking te stellen.

Conclusie: het perspectief van de gebruikers

Vanuit het gezichtspunt van de gebruiker (vroeger heette zo iemand een lezer) doen al deze overwegingen er niet zo toe. Voor wie een PC heeft die is verbonden met een netwerk en een cd-rom speler, is het weinig relevant wie welke informatie waar aanbiedt. Omdat computernetwerken steeds transparanter worden met menu-systemen als Gopher en World Wide Web, maakt het nauwelijks meer uit of een database is opgeslagen op een computer in IJssland of in Den Haag. De historicus zal ook de vorm van de informatie steeds minder kunnen schelen: boeken en tijdschriften, archiefmateriaal, videomateriaal of persoonlijke informatie van een andere onderzoeker die met een vergelijkbaar onderwerp bezig is, kunnen allemaal relevant zijn voor zijn onderzoek. Nu al is het mogelijk een letterlijk wereldomspannende zoekopdracht te geven, al moet onmiddellijk worden toegegeven dat de zoekinstrumenten nog betrekkelijk bot zijn, maar dat verandert razendsnel. Het resultaat van een zoekopdracht kan uit tekst, getallen, geluid, beeld, video of een mengvorm daarvan bestaan. Voor de gebruiker telt: hoe krijg ik wat waar; of de gezochte informatie zich bij een archief, bibliotheek, onderzoeksinstituut, data-archief of bronnenuitgever bevindt, zal hem een zorg zijn.

Electronische documentleverantie doet de institutionele grenzen verder vervagen. Na in een electronische catalogus een boek, bron, beeld of bestand gevonden te hebben, kunnen de betreffende pagina's in de bibliotheek of het archief op de scanner gelegd worden en via het netwerk aan de onderzoeker worden opgestuurd. In 1994 werd zelfs een door SURF gefinancierd proefproject uitgevoerd door het NHDA, de KB en het SWIDOC om electronische kopieën van gedrukte documenten met tekst eerst naar het NHDA te sturen, waar de inhoud met OCR-programmatuur kon worden omgezet in tekst en dan doorgezonden naar de gebruiker.

Voor de mondige gebruiker tellen nog slechts twee dingen: ten eerste het gemak en de snelheid waarmee hij informatie kan vinden en ten tweede dat de informatie betrouwbaar en goed van kwaliteit is.

Het eerste wordt steeds minder een probleem. Al jaren wordt erop gehamerd dat computersystemen gebruiksvriendelijk moeten zijn en langzamerhand worden ze dat ook. Nu het een fluitje van een cent geworden is om bergen electronische junk te vinden met een klik van de muis, wordt het hoog tijd dat het tweede punt meer aandacht krijgt.

Natuurlijk kunnen onderzoekers bronnenuitgaven maken, ook in electronische vorm. Maar het

gaat te ver te stellen dat dit de hoofdtak van de gecomputeriseerde historicus zou zijn. Zijn hoofdtak is en blijft zichzelf en het publiek rekenschap te geven van het verleden. Nog voor het jaar 2000 zullen elektronische bronnenpublicaties voor het ING belangrijker zijn geworden dan uitgaven in boekvorm.

XV

NIEUWE VORMEN VAN BRONONTSluitING BIJ HET ING*K.J.P.F.M. Jeurgens*

Bij lezing van de discussienota, viel het me op dat bij het onderwerp 'nieuwe vormen van ontsluiting' de nadruk wordt gelegd op het medium waarmee en de drager waarop de bron ontsloten moet worden. Gesteld wordt namelijk dat de resultaten gepubliceerd zouden kunnen worden door middel van beeldplaat, Internet of cd-rom. Tevens wordt de vraag gesteld of dergelijke media een alternatief zijn voor papieren uitgaven.

Die vraagstelling doet mijns inziens een beetje gedateerd aan. Het doet me denken aan de tijd dat men de beschikking had over zowel papier als perkament en een keuze gemaakt moest worden ten aanzien van de drager om een verhaal op schrift te zetten. Maar daar gaat de discussie in essentie natuurlijk niet over. Een RGP-uitgave op papier of een RGP-uitgave op diskette maakt in wezen weinig verschil, behalve dan dat met een gedigitaliseerde uitgave de gebruiker interessante zoekmogelijkheden krijgt en minder afhankelijk wordt van de structuur van de index die op de befaamde groene delen gemaakt wordt.

Maar dat wil niet zeggen dat de gedigitaliseerde uitgave zonder meer de traditionele uitgave kan vervangen. Een boek geeft immers houvast, je kunt bladeren en hebt overzicht. Het lijkt me overigens wel een goed idee om bij iedere 'traditionele' RGP-uitgave ook een gedigitaliseerde uitgave te leveren zodat de onderzoeker dwars door iedere structuur heen kan zoeken.

Tenminste, wanneer gekozen blijft worden voor de integrale bronuitgave. Hoewel het niet direct te maken heeft met nieuwe vormen van ontsluiting en het waarschijnlijk al aan de orde is geweest, zie ik me genoodzaakt die opmerking kort toe te lichten. Als ik kijk naar wat het ING op het gebied van uitgaven van persoonlijke documenten doet, verbaas ik me erover dat zoveel energie en geld wordt gestoken in integrale uitgave van bijvoorbeeld briefwisselingen.

Want wie zijn de gebruikers van de RGP-uitgaven? Of beter geformuleerd: welke doelgroep heeft het ING met zijn uitgaven op het oog? Dat zijn vooral wetenschappers die voor hun onderzoek gebruik maken van deze naslagwerken. Voor hen worden ze 'geproduceerd'. En natuurlijk is het als onderzoeker heerlijk als je van achter je bureau snel een brief of dagboekfragment van een belangrijk staatsman kunt raadplegen.

Maar de echte onderzoeker wil, als het even kan, toch het authentieke bronnenmateriaal zien. De RGP-delen vormen daarbij natuurlijk een perfect middel, laat daar geen misverstand over bestaan. Maar er zijn toch ook wel een paar kanttekeningen te plaatsen. Vanuit de optiek van de wetenschapper zou ik er zeker van willen zijn dat de conclusies die ik op basis van een bepaald document trek, ook werkelijk mijn conclusies zijn. Als onderzoeker zou ik in principe volstaan met het snel kunnen achterhalen in welke archieven ik de brieven van staatsman X of Y kan vinden. Vanuit het oogpunt van de bronnenuitgever is daarbij het grote voordeel dat hierdoor bespaard kan worden op de uitgaven en er dus meer projecten ter hand genomen kunnen worden. Natuurlijk is daarmee het probleem van de mate waarin de brieven ontsloten moeten worden niet opgelost. Gedacht kan worden aan registervorm, of beschrijvingen die sterk lijken op die van de traditionele inventarissen. Als ik de brieven voor mijn onderzoek zou willen inzien, heb ik er zeker binnen Nederland een reisje voor over.

Anders kan het zijn wanneer het gaat om documenten die over de gehele wereld verspreid liggen.

In zulke gevallen zou ik ervoor willen pleiten om documenten te scannen en ze bijvoorbeeld via cd-rom ter beschikking stellen. Transcriptie zou ik achterwege willen laten.

Wanneer die lijn ingezet zou worden door het ING betekent dat natuurlijk dat de uitgaven van persoonlijke documenten veel minder interessant worden voor de geïnteresseerde leek. Ik kan alleen maar zeggen dat dat dan jammer is, maar het gevolg zou zijn van een welbewuste keuze om als wetenschappelijk instituut zoveel mogelijk groepen onderzoekers op een zo efficiënt mogelijke manier van dienst te willen zijn.

Laten we terugkeren naar mijn oorspronkelijke thema. Ik heb zojuist al gezegd dat ik niet onder alle omstandigheden voorstander ben van het gedigitaliseerd toegankelijk maken van bronnen, zeker niet wanneer dat de papieren uitgave geheel zou gaan vervangen. Een zo groot mogelijke verspreiding van informatie kan echter op een gegeven moment een goed argument worden om naast de papieren uitgave altijd ook een gedigitaliseerde uitgave te vervaardigen. Met een te voorziene verdere uitbouw van Internet zal het voor onderzoekers steeds aantrekkelijker worden om met behulp van dat medium informatie te betrekken. Bij de bibliotheken is die functie al ver uitgebouwd en er zullen nog maar weinig onderzoekers zijn die daarvan het voordeel niet inzien. Toch is daarbij het informatie-aanbod in essentie niet anders dan vroeger, toen de Leidse boekjes geraadpleegd moesten worden. Het zoeken gaat echter veel makkelijker en kan vanaf grote afstand geschieden.

Voor bron-ontsluitingen zijn dezelfde mogelijkheden weggelegd. Alle inventarissen op Internet zou een hele verbetering zijn. Complete tekstedities vanachter je bureau oproepbaar, vergroot het gemak. De mogelijkheden om met behulp van moderne databases bronnen te ontsluiten zijn echter nog veel groter dan men op het eerste gezicht misschien zou denken. Wanneer we ons gemakshalve even beperken tot de overheidsadministratie en in ING-termen dan al gauw aan ruggegraat-edities denken, kunnen we vaststellen dat er ontzettend veel informatie-uitwisseling plaats heeft tussen de verschillende overheidsorganen. Het ene overheidsorgaan stuurt een brief of nota naar het andere orgaan. Soms gaat het om een verzoek, soms om een bevel en soms is het informatief. Vaak is in de informatiestromen een bepaalde hiërarchie te ontdekken. Wanneer we echter naar de traditionele archiefinventarissen kijken, zien we dat die gefixeerd zijn op de documenten. Immers archiefbescheiden zijn al die bescheiden die ongeacht hun vorm, naar hun aard bestemd zijn om te berusten onder de instelling, persoon of groep personen die deze heeft ontvangen of opgemaakt uit hoofde van zijn of haar activiteiten of vervulling van zijn of haar taken. En een archief is het geheel van archiefbescheiden, ontvangen of opgemaakt door een instelling, persoon of groep personen. Het document staat dus centraal in het vak van de archivaris.

Maar de documenten zijn niets anders dan informatie die vastgelegd is op een drager. De drager is slechts bedoeld om de informatie transporteerbaar te maken (soms in tijd en soms in ruimte). Dat betekent dus dat wanneer de informatie die door A wordt verzonden en bij B aankomt, B waarschijnlijk iets met deze informatie zal doen. Wanneer B niets anders doet dan A rechtstreeks te antwoorden, zal deze informatie-uitwisseling nog wel op beide plekken te reconstrueren zijn. Maar indien B besluit om ook nog eens advies in te winnen van C en D, zal een latere onderzoeker die dit geval vanuit het archief van A bestudeert dit waarschijnlijk niet meer eenvoudig kunnen achterhalen. De onderzoeker weet niet hoe een bepaald antwoord tot stand is gekomen. Hij kan de waarde van de informatie die op de drager is vastgelegd slechts voor een klein deel bepalen. De administratieve context is voor de onderzoeker beperkt tot de actoren die hij vanuit het door hem geraadpleegde document kent.

Natuurlijk kan de onderzoeker besluiten om ook het archief van instelling B te gaan bestuderen en zo misschien ook de besluitvorming achterhalen. Via een institutioneel onderzoek kan hij iets te weten komen hoe besluitvormings- en informatie-uitwisselingsprocessen verliepen. Toch is het geen eenvoudige opgave om op die manier de besluitvorming of informatie-uitwisseling tussen meerdere organen na te gaan.

Laat ik dit verhaal wat concretiseren aan de hand van het project waaraan ik twee jaar heb mogen werken. In de Bataafs-Franse periode vindt er op grote schaal informatie-uitwisseling plaats

tussen verschillende overheden. Op centraal niveau is er grote behoefte om de samenleving van dat moment in kaart te brengen en daarvoor worden tal van vragen het land ingestuurd. Via de daarvoor bestemde kanalen komen deze ongeveer gelijktijdig bij de verschillende gemeenten terecht, die geacht worden antwoorden te geven op de zeer diverse vragen die worden gesteld. De antwoorden worden via dezelfde kanalen teruggestuurd naar de centrale overheid. Zowel naar de lagere overheidsorganen (dus vanaf de vragende instelling bekeken) als naar de hogere instanties (vanuit de antwoordende instelling bezien) passeert de informatie diverse tussenstations (bijvoorbeeld de provinciale of departementale overheid). Daar worden de vragen soms verder uitgesplitst of geconcretiseerd en de antwoorden van de plaatselijke overheden soms gebundeld of samengevat en als eenheid doorgestuurd naar een ander, meestal hoger overheidsorgaan.

Eenmaal bij de vragende instantie gearriveerd, gaat dit overheidsorgaan ook iets met die informatie doen. Meestal lag er immers een probleemstelling ten grondslag aan de vraag. Van dossiervorming is nog geen sprake en de informatie komt meestal afhankelijk van het tijdstip waarop de informatie bij een instelling arriveert, in de archieven terecht. Voor de onderzoeker die bijna altijd vanuit een probleemstelling het verleden en dus de archieven te lijf gaat, een allesbehalve comfortabele positie. De historicus die bijvoorbeeld geïnteresseerd is in de toestand van het onderwijs of in de toestand van de geneeskunde in deze periode, zal, afhankelijk van het niveau waarop hij de archieven benadert met verschillende soorten informatie te maken krijgen.

Op het hoogste niveau, in het archief van het Uitvoerend Bewind, komt hij misschien een samenvattend rapport tegen dat door de Agent van Nationale Opvoeding is samengesteld. In het archief van deze Agent wordt hij met een geheel ander type informatie geconfronteerd: brieven van schoolmeesters over de toestand van een school in een gemeente, brieven van een gemeentebestuur over de toestand van alle scholen in die gemeente, brieven van kerkelijke autoriteiten over het schoolwezen, rapporten van gewestelijke overheden over de toestand der scholen in verschillende gemeenten. Als hij niet heel goed op de hoogte is van de besluitvorming in die periode en weet hoe informatie van het ene overheidsorgaan naar het andere overheidsorgaan stroomde, is de kans groot dat hij door de bomen het bos niet meer ziet. Historici denken over het algemeen veel te weinig via institutionele lijnen. In het beste geval verdiept men zich in de instelling waarvan men het archief raadpleegt, door bijvoorbeeld de inleiding van de inventaris te lezen.

Maar die instelling is slechts een klein radertje in het ingewikkelde proces van informatie-uitwisseling en besluitvorming. Om een document echt goed te kunnen waarderen, dient de onderzoeker te weten hoe zo'n document tot stand gekomen is en welke plaats het inneemt in dat ingewikkelde proces. Het is een illusie te menen dat de gemiddelde historicus dergelijke ingewikkelde processen zelf kan doorgronden.

In traditionele inventarissen is het moeilijk iets van dergelijke informatiestromen en besluitvormingsprocessen weer te geven. Wanneer we nog even naar de Bataafs-Franse tijd kijken en een van de betere inventarissen voor die periode onder de loep nemen, namelijk die van Gelderland, zien we in een aantal gevallen wel dat dit geprobeerd is, door ingekomen brieven met antwoorden van gemeenten te koppelen aan een bepaald decreet van een hoger overheidsorgaan, maar ook blijkt dat dat lang niet altijd kan, omdat dit veel te tijdrovend is.

Papieren uitgaven hebben daarnaast ook hun beperkingen. Ingewikkelde informatiestromen kunnen niet in beeld worden gebracht, hooguit omschreven worden of door middel van abstractie in een schema geplaatst worden. Door middel van goed geconstrueerde databases is het wel mogelijk de administratieve wording en het administratieve gebruik van informatie opnieuw zichtbaar te maken. Dat betekent dat de administratieve context van de informatie (en die zoals alle informatie vastgelegd is op een drager) kan worden gereconstrueerd. Dat is een winst boven de traditionele uitgangspositie van de archivaris die vooral probeert om duidelijk te maken binnen welke context een bepaald document is gevormd (de oude orde).

Om vervolgens de context te begrijpen waarbinnen de informatie is gevormd, besluiten tot stand zijn gekomen etcetera, dient diepgravend institutioneel onderzoek te worden verricht. Met moderne

technieken, zoals verfijnde databases, kunnen beide facetten worden gecombineerd. Op dat vlak ligt mijns inziens de grote uitdaging om nieuwe bron-ontsluitingstechnieken toe te passen. Het gaat daarbij niet alleen om de betere verspreidingsmogelijkheden die geboden worden, maar veel meer nog om de extra informatie die met behulp van die nieuwe technieken geleverd kan worden.

XVI

SAMENWERKING TUSSEN ING EN UNIVERSITEITEN

P. de Rooij

Gaarne wil ik hier een paar opvattingen naar voren brengen over de samenwerking tussen universiteiten en het ING. Laat ik tevoren maar waarschuwen dat de algemene strekking zal zijn dat een dergelijke samenwerking in algemene zin niet goed meer mogelijk is. Ik had dat graag anders gezien, maar het kan om een aantal redenen niet en dat ligt niet zozeer aan het ING als wel aan de ontwikkelingen aan de universiteit. Maar aan het eind zal ik proberen niet geheel in mineur te eindigen.

De huidige situatie

In het ING-rapport 'Terugblik en Werkplan' wordt geconstateerd dat er maar een matige samenwerking is met het universitaire onderzoek. De evaluatiecommissie beaamde dit onlangs en merkte daar vergoelijkend over op dat dit lag aan de introductie van het voorwaardelijke financieringssysteem (vf) aan de universiteiten, waardoor het onderzoek daar kortademiger was geworden. Was het maar waar. Het lijkt me beter een andere analyse van het probleem te maken, om des te realistischer te kunnen beoordelen of en zo ja op welke punten er samengewerkt kan worden.

De vf is in de loop der jaren tachtig ingevoerd. Onderzoeksgroepen werden geformeerd op programma's die een looptijd hadden van vijf jaar. De bedoeling was hiermee het goede onderzoek te beschermen tegen bezuinigingen, althans dat werd gezegd.

Het zal U wellicht ontgaan zijn, maar dat hele vf-systeem, inclusief de onvoorstelbare papierberg daaromheen, is geheel stilzwijgend overleden. Er heeft geen enkele evaluatie plaatsgevonden, er is niet vastgesteld wat er goed of slecht aan was. Het systeem is als een oude olifant het bos ingetrokken en niemand heeft er meer wat van vernomen.

Naar mijn waarneming heeft dit systeem het onderzoek overigens helemaal niet kortademiger gemaakt, daar was het ook niet voor bedoeld. Integendeel, vf-programma's werden gaande de rit gewijzigd en meestal in licht gewijzigde versie voortgezet. Een beetje redelijk onderzoeker heeft er nauwelijks last van gehad en kon gewoon voort.

Slechts min of meer samenhangend met dat vf-systeem, maar veel specifiek in de consequenties, was de introductie van de zogenaamde output-meting. Omdat niemand wist hoe de kwaliteit van onderzoek moest worden gemeten, is men overgegaan tot massaal tellen van pagina's; sinds naar ik meen 1987 is er het verschijnsel van de universitaire wetenschappelijke jaarverslagen. Opnieuw, een beetje redelijk onderzoeker had er geen last van, alleen de zogenaamde nul-producenten werden aan een collegiaal schervengericht onderworpen en een aantal daarvan trokken vervolgens zelf hun consequenties.

Het effect van dit soort tellingen was echter in ander opzicht groot: de toch al autonoom groeiende stroom publikaties werd nu een bandjir die vrijwel allen heeft meegevoerd. Iedereen publiceert nu tegen de klippen op, want dat kan geen kwaad en misschien levert het wel wat op. Dit is het bekende prisoners dilemma: we zouden er allemaal belang bij hebben als er minder werd gepubliceerd, maar bij krimpende middelen laten we anderen graag voorgaan met minderen.

De ironie wil natuurlijk dat het ministerie van Financiën onlangs heeft gezegd dat het wel wat minder kon en dat er dus enige miljoenen te korten zijn op de onderzoeksruimte, dat wil zeggen gewoon de formatie.

Over die publikatiestroom levert het overzicht van het *Historisch Nieuwsblad* van september

1994 gegevens. Er zal van de telmethode van alles wel niet kloppen, maar zelfs dan zijn er een aantal aardige conclusies te trekken.

1. Er is sprake van een explosieve groei, vooral van korte artikelen en essays, maar ook het aantal dikke boeken groeide de laatste jaren.
2. Vooral hoogleraren publiceren veel en gevarieerd werk; bij de eerste tien op de lijst van het *Historisch Nieuwsblad* zijn er acht hoogleraar, van de eerste vijftig zijn dat er dertig.
3. Er wordt vooral gepubliceerd aan de universiteiten en een stuk minder aan de para-universitaire instituten.

Met andere woorden, universitaire medewerkers zijn steeds meer gaan publiceren, zeker ook de hoogleraren; het zwaartepunt van de publikaties, en daarachter dus ook van het onderzoek, schijnt wat verlegd te zijn naar kleinere artikelen, reviews, essays, zij het dat dit niet overdreven moet worden.

Hoe komt het dan dat we toch de indruk hebben dat al dat gepubliceerd tendentieel steeds meer gebaseerd is op primaire en secundaire literatuur en steeds minder op het ouderwetse handwerk in de archieven?

1. Voor een deel heeft dat te maken met de verschuiving van het paradigma, de grote belangstelling voor cultuurgeschiedenis die tendentieel geïntrigeerd raakt door het vreemde, bijzondere en afwijkende, kortom, de molenaar van Ginzburg (of in mijn geval Moens). Dat is vaak te doen op basis van betrekkelijk weinig archiefonderzoek, zeer gericht voor zover het nodig is, en daarnaast veel literatuur en ander bibliotheekwerk.
2. Voor een deel heeft het ermee te maken dat het archiefonderzoek verschoven is naar de aio's en oio's; daar is overigens wel sprake van kortademigheid in die zin dat de dissertatie er in vier jaar moet zijn, zodat er nauwelijks ruimte is om af te wijken van het geplande, en er vooral in een laatste fase nogal eens resultaatvoetbal moet worden gespeeld.
3. Voor een niet onbelangrijk deel ook komt dit door de enorm gegroeide werkdruk van universitaire medewerkers. Volgens becijferingen in mijn faculteit is het aantal studenten per medewerker de afgelopen vijf jaar verdubbeld, terwijl het onderwijs is geïntensiveerd vanwege de zogenaamde rendementscijfers, zodat in een periode van een jaar of zeven de onderwijslast ongeveer verviervoudigd is. Daarnaast is er natuurlijk het urenlang gezeur van vergaderingen, commissies en wat dies meer zij. Was dat vroeger vanwege de democratisering, tegenwoordig is dat omdat Den Haag de universiteiten graag in een 'crisis in permanentie' houdt. Dat betekent niet eens zozeer dat de effectieve tijd om onderzoek te doen is verminderd, want veel is opgevangen door gewoon langer en meer te werken, maar bovenal dat het moeilijker is geworden om aaneengesloten perioden in de agenda te vinden waarin onderzoek gedaan kan worden. De dag- en weekindeling is brokkeliger, inflexibeler en zonder kunst en vliegwerk is het zeer moeilijk om een langere periode aaneengesloten archiefwerk te doen en dan nog bij voorkeur op basis van stukken in fotokopie thuis.

Dit alles betekent dat in het huidige systeem een universitaire medewerker zich vrijwel niet kan permitteren zich over een langere periode te wijden aan gestaag archiefwerk. De collega's die dat nog wel lukt hebben meestal — bewust of uit noodzaak — een deeltijdaanstelling. De dag- en weekindeling maakt het moeilijk, de tijdsinvestering die ermee gemoeid is is veelal te lang en daarmee te riskant, want er moet uit prestige en statusoverwegingen wel een fatsoenlijk lijstje publikaties in het wetenschappelijk jaarverslag komen.

De toekomst

Het pleidooi van de evaluatiecommissie voor meer samenwerking met de universiteiten is niet onmogelijk, maar dat impliceert wel óf kortademig werk (waar de commissie niet voor is) óf zeer langdurige projecten (waar de commissie ook al niet voor is). Dat wil zeggen dat hier een Gordiaanse knoop is geproduceerd.

Er zijn eigenlijk maar vier oplossingen:

1. De eerste wet in de politiek is overal bijzijn. Uit de boeiende publikatie *Regerenderwijs* over het kabinet Lubbers/Kok blijkt bijvoorbeeld dat Kok altijd overal was en pas als laatste bij

vergaderingen wegging, in tegenstelling tot Wöltgens, zodat de een nu premier is en de ander burgemeester van een provincieplaats. Dat betekent in ons geval dat het contact met universitair onderzoekers voortdurend moet worden vastgehouden, ook al zou zich dat aanvankelijk beperken tot sociale contacten. Blijf dus ook zeker lezingen geven voor allerlei gezelschappen, blijf ook zelf zo nu en dan bijeenkomsten organiseren.

Maar specifiek: het ING moet blijven streven naar structurele plaatsen in de besturen van het nieuwe speeltje in onderzoeksland, de onderzoeksscholen. Per geval zou nader bekeken moeten worden waar dan wel precies, soms in het bestuur, maar anders zeker ook in de onderzoekscommissies waar het komend onderzoek geprogrammeerd wordt.

2. Ik moet u zeggen met het initiatief om deze conferentie te houden erg gelukkig te zijn, vooral voor zover deze een vervolg zou krijgen in voortgezette gesprekken met mogelijke gebruikers van het werk dat door het ING verricht wordt; de kring van mensen waarmee gesproken wordt over mogelijkheden en problemen zou daarmee immers wat groter worden dan nu het geval lijkt.
3. Er zou meer gedaan kunnen worden aan het als het ware aanbieden van onderzoek, het formuleren van promotieonderwerpen, op grond van een combinatie van een interessante vraag of thema met beschikbaar en enigszins overzichtelijk bronnenmateriaal; daar zou dan vanuit de universiteiten vroeger of later wel een aio voor beschikbaar kunnen komen; het ING zou dan de werkplek kunnen zijn alsmede een goed deel van de begeleiding kunnen aanbieden.
4. Uit mijn schets over het huidige universitaire bedrijf kan licht de indruk ontstaan dat het daar gaat om voortdurend enigszins overspannen types; welnu dat is ook zo. Ze komen dan ook waarschijnlijk gaarne uitrusten op het ING, niet omdat daar niets zou gebeuren, maar vooral omdat ze zich dan de luxe kunnen permitteren slechts met één ding tegelijk bezig te zijn. De kosten daarvan zouden beperkt kunnen blijven tot het vervangen van de onderwijscapaciteit. Dit is wellicht asociaal, geheel vervangen zou vanuit sociaal beleid beter zijn, maar het is wel goed voor de medewerker, het ING en de wetenschap.

Tot slot een meer frivole suggestie. Gezien de ijverigheid van universitaire medewerkers, die wel willen publiceren maar geen archiefonderzoek meer kunnen of willen doen, zou het ING de eigen kwaliteit beschikbaar kunnen stellen door tegen een nader overeen te komen tarief op verzoek van universitaire medewerkers bronnen op te sporen, te selecteren, op waarde te evalueren en znodig ook de kern in fotokopie of iets dergelijks beschikbaar te stellen. Het spaart nodeloos gezoek, het is goedkoper dan een welwillende maar in te werken onderzoeksassistent en reduceert de drukte in de studiezalen wat.

Samenvattend is mijn oordeel dat aan de bestaande relaties tussen ING en universiteiten niet meer zo veel gesleuteld hoeft te worden, veel meer valt er niet te verwachten, gewoon doorgaan dus met de lijn die er op dit punt nu al is.

XVII

SAMENVATTING VAN DE GEVOERDE DISCUSSIE

B.G.J. de Graaff¹

Hoewel de discussie, die na afloop van telkens twee referaten gevoerd werd, een levendig karakter had en daaraan werd deelgenomen door vertegenwoordigers van archiefwezen, andere (para-universitaire) instellingen, gebruikers en bronontsluiters, kwam uit die gedachtenwisseling een hoge mate van consensus tevoorschijn ten aanzien van de functie en mogelijkheden van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis bij de ontsluiting van bronnen voor de geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw. Ook voor deze periode van de geschiedenis blijft er een taak voor het instituut halfweg tussen het archiefwezen en het historisch onderzoek.

De uitvoering van die taak kan echter niet in alle opzichten dezelfde zijn als voor voorafgaande perioden van de geschiedenis en zal tevens op enkele punten afwijken van het traditionele uitgavenprogramma van het ING. De deelnemers waren het erover eens dat voor ruggegraatuitgaven, in de betekenis van de ontsluiting van documenten van een enkel orgaan met een spilfunctie in de samenleving, nauwelijks nog een plaats is weggelegd in een toekomstig uitgavenprogramma. Voor zowel de sfeer van de overheid als die van de niet-overheid geldt daarbij als argument dat met name in de twintigste eeuw de produktie van schriftelijke bescheiden zodanig is toegenomen dat een ontsluitingsproject in de vorm van een (noodzakelijk selectieve) tekstuitgave te omvangrijk en moeilijk beheersbaar zou worden. Bovendien bestaat voor een aantal van de bedoelde organen (bijvoorbeeld de ministerraad na 1945 of de ministeries met een dossierstelsel vanaf 1950) reeds een redelijke mate van archivalische ontsluiting die het de onderzoeker mogelijk maakt snel zijn weg te vinden in het archiefmateriaal vanuit zijn of haar specifieke vraagstelling. Het verbaalstelsel dat bij de meeste ministeries vóór 1940 in gebruik was, is moeilijker toegankelijk, maar inmiddels is de Rijksarchiefdienst begonnen met een thematische ontsluiting van enkele van deze bestanden. Het is de vraag of daarnaast in deze ook een taak is weggelegd voor het ING. Ook bestaan er nu of wordt er thans gewerkt aan gidsen die per institutie of per type bron inzicht verschaffen in zowel de institutionele ontwikkeling van de bronvormer als in de specifieke aard van de bron en de mogelijkheden van benutting daarvan voor verschillende onderzoeksvragen.

Uit deze gemeenschappelijke constatering vloeide de gedachte voort dat, waar de verticale ontsluiting (per institutie of per bron) reeds is geschied of nog verbeterd wordt, er voor het ING ten aanzien van de twintigste eeuw vooral een taak gelegen is in de horizontale ontsluiting. Het instituut zal vooral de dwarsverbanden moeten blootleggen bij beleid dat gevoerd is door verschillende organisaties en de informatiestromen die daarvan de resultante zijn. Daaraan bestaat bij de onderzoeker van de geschiedenis van de twintigste eeuw ook grote behoefte gezien de complexiteit van de institutionele structuren. Ook het bij de Rijksarchiefdienst in voorbereiding verkerende LIAS (Leeszaalinlichtingen-aanvraag-systeem) zal op inhoudelijk niveau geen kant-en-klare dwarsverbanden beschikbaar stellen.

Terwijl voor de twintigste eeuw geldt dat de moeilijkheid voor de onderzoeker vooral gelegen is in het onderkennen van de veelheid van actoren en van de institutionele dwarsverbanden die ten grondslag

¹ Met dank aan mw. D. Benschop en F.J.P. Santegoets.

lagen aan het proces van beleidsvorming, is het aantal actoren in de beleids sfeer in de negentiende eeuw juist beperkt en strekt hun bemoeienis zich vaak over tal van beleidsterreinen uit, waarvoor pas later arbeidsspecialisatie optrad. Voor de negentiende eeuw is daarom een institutionele gids die langs institutionele weg inzichtelijk maakt welke actor voor welke beleidsterreinen verantwoordelijk was, het aangewezen middel tot ontsluiting.

Uitgangspunt voor het ING moet voor de negentiende en twintigste eeuw het nationale niveau zijn, maar wanneer er beleidsrelaties of informatiestromen zijn naar of van lagere niveaus (bijvoorbeeld provinciaal of gemeentelijk), dan zouden door reconstructies van de dwarsverbanden bij de beleidsvorming ook die lagere niveaus in beeld komen.

Een dergelijk type ontsluiting zal, zo was het algemene gevoelen, niet meer moeten geschieden door zuiver tekstuele bronnenuitgaven. Als min of meer ideale aspectuitgave wordt gedacht aan publikaties waarin aandacht wordt besteed aan de volgende aspecten: een beknopt historiografisch gedeelte ten aanzien van het onderwerp (dat zeker niet mag ontaarden in een monografie); een beschrijving van de voornaamste actoren op een beleidsterrein; de institutionele ontwikkeling van de voornaamste actoren en hun takenpakket; de relaties tussen de actoren; een bronnenkritisch commentaar ten aanzien van de meest voorkomende bronnen op het gekozen terrein; een overzicht van de vindplaatsen van de voornaamste archiefbestanden; en een zeer scherpe selectie van documenten die de belangrijkste beleidsrelevante momenten illustreren en/of kenmerkend zijn voor de meest voorkomende typen bronnen. Ook moet het mogelijk zijn om voor het gedeelte dat een bronnenuitgave is, slechts een bepaald onderdeel van de bredere materie te kiezen. De laatste benadering zou ook aansluiten bij een heersende historiografische trend om een klein 'issue' uit te vergroten tot een bredere historische problematiek. Voorzover er sprake zal zijn van verwijzingen naar archiefbestanden zal dat op een niet te laag niveau moeten geschieden wegens het risico van vernietiging van onderdelen van archiefbestanden na voltooiing van de beschrijving.

Er werd van gebruikerszijde de wens uitgesproken dat het instituut uitgaven op de terreinen van de buitenlandse politiek en de Nederlands-Indonesische betrekkingen zou voortzetten, ook na afloop van de voor de beide series vastgestelde historische einddata van respectievelijk 1945 en 1950. De nieuwe series zouden dan volgens het hierboven genoemde stramien voor aspectuitgaven moeten worden opgezet. Daarnaast werd gepleit voor meer binnenlands-politieke onderwerpen. Het meest veelvuldig werden genoemd: de ontwikkeling van de verzorgingsstaat na 1945 en ontsluitende gidsen voor de kleine politieke partijen.

Hoewel de ten behoeve van de discussie gehanteerde driedeling van uitgaven in ruggegraatuitgaven, aspectuitgaven en egodocumenten nuttig was, bleek er behoefte aan een verdere verfijning van de termen. Zo werden er naast de aspectuitgave en de ruggegraatuitgave twee mengvormen ter sprake gebracht: de gereconstrueerde ruggegraat en de kapstokuitgave. De eerste betreft instellingen met een spilfunctie waarvan het archief op vitale delen incompleet is en gereconstrueerd kan worden vanuit andere bestanden. Als voorbeelden hiervan werden onder meer genoemd het Algemeen Bestuur der Verenigde Nederlanden, de notulen van de ministerraad tussen 1940 en 1945 en de notulen van het college van secretarissen-generaal tussen 1943 en 1945. Het gaat in deze gevallen om relatief kleine bestanden, zodat de bezwaren die in het algemeen tegen ruggegraatuitgaven werden aangevoerd wegens de omvang ervan, hier niet gelden, terwijl de onderzoeker door het aanbrengen van de dwarsverbanden een grote dienst wordt bewezen.

De kapstokuitgave heeft weliswaar betrekking op meerdere organisaties en/of archiefbestanden, maar neemt als uitgangspunt een meer centrale organisatie of bron, waaraan als het ware de informatiestroom van andere instellingen wordt 'opgehangen'. Als voorbeeld kan men denken aan notulen van een centraal orgaan die veelal door hun beknopte karakter te weinig inzicht geven in de concrete beleidsprocessen maar wel de rode draad vormen waarlangs voor de onderzoeker de weg naar de daaraan ten grondslag liggende of daaruit voortvloeiende beleidsstukken kan worden gewezen. Ook een uitgave met betrekking tot de wording van de infrastructuur van Nederland in de negentiende eeuw is denkbaar, waarbij de afdeling Waterstaat van het ministerie van

Binnenlandse Zaken en later het ministerie van Waterstaat als kapstok dient, waaraan bescheiden van bijvoorbeeld de staatssecretarie, waterschappen, polderbesturen, directienotulen van spoorwegmaatschappijen en dergelijke worden opgehangen. Andere voorbeelden zijn de naoorlogse industrialisatienota's of SER-adviezen.

Uit de gevoerde discussie met betrekking tot een nieuwe opzet van aspectuitgaven bleek verder dat de grens tussen dit type uitgave, dat zich naarmate de historische tijd voortschrijdt steeds verder weg beweegt van pure tekstuitgaven, vervaagt ten opzichte van naslagwerken als de Broncommentaren of het Repertorium.

Met name in de sociaal-economische sfeer is er sprake van een behoefte aan de reconstructie van cijfermateriaal (begrotingen, bevolkings- en beroepstellingen, handelsregisters en dergelijke), waardoor voor de onderzoeker reeksen ontstaan over een lange periode die historische vergelijking mogelijk maken. Het Centraal Bureau voor Statistiek en het Centraal Plan Bureau hebben weinig belangstelling voor de samenstelling van dergelijke reeksen vóór 1945. Het Steinmetzarchief bewaart weliswaar veel interessant cijfermateriaal, maar de mate van ontsluiting daarvan is nog te beperkt voor een snelle benutting ervan door historische onderzoekers. De suggestie om zogeheten grijze publikaties uit de sociaal-economische sfeer in kaart te brengen vond veel weerklank. Daarbij werd wel aangetekend dat er dan ook een depot zou moeten worden gevormd omdat deze publikaties met vernietiging worden bedreigd, terwijl archief- en bibliotheekwezen en (behalve voor de meer recente periode) het SWIDOC in deze geen functie lijken te vervullen.

Voor wat betreft egodocumenten bleek er een grote behoefte aan de inventarisatie van de vindplaatsen daarvan, inclusief korte beschrijvingen van de kenmerken en inhoud, alsmede van de auteurs. Dat laatste werd vooral van belang geacht om bij collectief-biografisch onderzoek (naar bijvoorbeeld intragenerationele ontwikkelingen of gemeenschappelijke sociale patronen) een ingang te hebben op het separate materiaal waardoor onderlinge vergelijking van egodocumenten en hetgeen daarin is weergegeven, mogelijk wordt. Ten aanzien van de uitgave van afzonderlijke egodocumenten werd terughoudendheid bepleit met het oog op de hoge eisen die egodocumenten door hun karakter over het algemeen stellen aan annotatie.

Van verschillende zijden, ook van die van de aanwezige historische gebruikers, werd bepleit om het aanbod van het ING niet alleen af te stemmen op de geschiedwetenschappelijke behoeften, maar tevens in te spelen op politiek-maatschappelijke vraagstukken. Dit kan met name geschieden door compilaties van grote series of volgens een specifieke vraagstelling uit meerdere reeksen. Dit betekent dat produkten van het ING in meerdere vormen beschikbaar worden gesteld.

Afgezien van de hiervoor genoemde overweging, werd er trouwens voor gepleit om naast de 'papieren' uitgaven van het ING ook steeds een gedigitaliseerde versie van het produkt beschikbaar te stellen wegens het scala van zoekmogelijkheden dat de gebruiker daardoor kan worden aangeboden. Ook kan daardoor een bepaald deel van het produkt, anders dan bij een uitgave in boekvorm, reeds eerder beschikbaar worden gesteld (bijvoorbeeld eerst de transcriptie en later de annotatie). Het is dan wel zaak ervoor te waken dat beschikbaarstelling pas geschiedt, nadat een onderdeel van de werkzaamheden definitief is afgerond. De gebruiker mag niet worden lastig gevallen met verschillende versies van het produkt omdat de werkzaamheden nog niet geheel zijn voltooid. De nieuwere relationele gegevensbestanden bieden goede mogelijkheden om juist dwarsverbanden in kaart te brengen, zoals beoogd bij reconstructieprojecten. Ook kunnen daaraan feitelijke documenten worden opgehangen door middel van 'imaging'.

Hoewel de perspectieven van het ING voor samenwerking met universiteiten vooral door de daar geldende obstakels voor archiefonderzoek niet erg gunstig worden beoordeeld, dienen zich toch enkele mogelijkheden aan. Daarbij valt met name te denken aan dissertaties in de vorm van bronontsluiting, waarbij de hierboven genoemde inrichting van aspectuitgaven ook meer mogelijkheden biedt om te getuigen van zelfstandig onderzoek dan voorheen bij een bronnenuitgave vaak het geval was. Er werd op verschillende momenten in de discussie aangedrongen op meer contacten met andere instellingen. Dit betreft onder meer overleg over de taakverdeling (heeft het

ING bijvoorbeeld een taak ten aanzien van audiovisuele bronnen?; vooralsnog is men van mening dat dit niet het geval is); de taakuitvoering (wie geeft bijvoorbeeld welk egodocument uit?; welk instituut is bereid een bepaalde depotfunctie te vervullen?); de gedachtenwisseling over gehanteerde werkwijzen en de reflectie daarop; het oordeel van gebruikers over het geleverde produkt; en het volgen van de ontwikkelingen ten aanzien van archief- en openbaarheidsbepalingen die van invloed kunnen zijn op de werkzaamheden van het instituut.

Wat betreft het laatste is op dit moment duidelijk dat de bepalingen en jurisprudentie ten aanzien van een aantal zaken die voor het ING bij haar uitgavebeleid van belang kunnen zijn ook tot terughoudendheid ten aanzien van tekstuele uitgaven voor de meer recente tijd (laatste 30-35 jaar) aansporen. Het gaat daarbij met name om beperkende bepalingen ten aanzien van vrijgave van informatie wegens de belangen van de staatsveiligheid, de persoonlijke levenssfeer en de betrekkingen met andere landen, het persoonlijke karakter van de beleidsopvattingen, en openbaarheidsbepalingen (of het gebrek daaraan) van de vele naoorlogse internationale organisaties.

XVIII

BIJLAGE

Verslag van de third conference of editors of diplomatic documents,
gehouden te Ottawa, 11-13 mei 1994

M. van Faassen en B. G. J. de Graaff

Voorafgaand aan het eigenlijke congres had in de middag van 11 mei een workshop plaats. Hiermee werd een idee gerealiseerd van drs. Joost Jonker (ING), prof. Ennio Di Nolfo (universiteit van Florence en lid van de commissie voor de publikatie van de *Documenti Diplomatici Italiani*) en Mrs. Heather Yasamee (Historical Branch van het Britse Foreign and Commonwealth Office en bewerkster van de *Documents on British Policy Overseas*). Doel van de workshop was een aantal meer praktische problemen van documentenuitgaven aan de orde te stellen. Deelname aan de workshop was facultatief. Niettemin verschenen hier reeds twintig congresdeelnemers, onder wie ook de vijf afgevaardigden van drie landen die voor het eerst in dit verband verschenen, namelijk Japan, Tsjechië en Rusland. De Tsjechen vertegenwoordigden twee series die in statu nascendi zijn en met elkaar concurreren. De eerder wel vertegenwoordigde landen België en Zweden waren deze keer niet in staat gebleken een afvaardiging te zenden.

Tijdens de workshop werden vijf lezingen gehouden betreffende respectievelijk annotatie, coördinatie en continuïteit, vervaardiging van edities door externe bewerkers op contract-basis, desktop publishing en het gebruik van cd-rom.

De conferentie

Tijdens de eigenlijke conferentie kwamen met name de volgende thema's aan bod: selectie, openbaarheid, doelgroepen en gebruikersstandpunten. In navolging van de twee voorgaande conferenties werden op de tweede dag tevens inhoudelijke lezingen gepresenteerd waarin materiaal uit de serie van het organiserende land was verwerkt. De thema's tijdens de derde conferentie waren: de Koude Oorlog en de Korea-oorlog. Een bijzonder nuttige functie had de ronde tafel van gebruikers aan het slot van de conferentie. Hier voerden vijf in Noord-Amerika werkzame hoogleraren het woord. Niet eerder werden de verlangens van de gebruikers zo expliciet geformuleerd.

In dit verslag wordt niet zozeer het verloop van de conferentie gevolgd. Veeleer worden een aantal thema's die op verschillende momenten tijdens de workshop en de conferentie naar voren kwamen gegroepeerd behandeld.

Bewerking van bronnenuitgaven door universitaire medewerkers

Ted Kelly (Historical Section van de Corporate Communications Division van het Canadese Department of Foreign Affairs and International Trade) besprak de gewoonte om de delen van de Canadese serie over de buitenlandse politiek door afzonderlijke universitaire medewerkers te laten bewerken. Dit geschiedt op basis van een contract, waarbij alleen in geval van resultaat wordt betaald; er bestaat geen verhouding werkgever-werknemer. De voordelen van de contractarbeid voor de universitaire medewerkers spruiten voornamelijk voort uit de, overigens in de meeste landen bestaande, omstandigheid, dat deze serie door de overheid wordt verzorgd. Universitaire docenten krijgen zo de gelegenheid gedurende enkele jaren het ministerie van binnenuit te leren kennen. Bovendien hebben zij tijdens hun contractperiode toegang tot documenten die zij onder het Canadese openbaarheidsregime

als extern historicus niet onder ogen zouden krijgen.

Als nadelen voor het contracterende ministerie noemde Kelly: de hoge salariskosten en andere materiële tegemoetkomingen aan universitaire docenten; de grote tijdsinvestering die nodig is om universitaire medewerkers te contracteren en met alle betrokkenen tot salarisafspraken te komen; de grote hoeveelheid tijd die nodig is om wetenschappers met ontwikkelde eigen visies en interesses bekend te maken met en te doordringen van bestaande selectie- en editiemethoden. Bovendien wordt in de Canadese situatie uit financiële overwegingen het contract beëindigd zodra het manuscript gereed is. Voor de technische voltooiing zijn medewerkers van de historische sectie van het ministerie verantwoordelijk. Niet zelden blijken er in die laatste fase door hen nog tal van problemen ten aanzien van het manuscript opgelost te moeten worden. Overigens besteedt de historische sectie ook daarvan weer een deel uit. Zoals trouwens bij vrijwel alle buitenlandse projecten wordt de drukproefcorrectie overgelaten aan externe correctoren.

Vertrouwen in bronnenuitgaven door de overheid

Een ook tijdens deze conferentie herhaaldelijk terugkerend thema was de geloofwaardigheid van bronnenuitgaven die door de overheid worden geproduceerd. Reeds in zijn inleiding tot de workshop wees Di Nolfo op het risico dat zulke edities zouden ontaarden in de van vroeger bekende kleurenboeken van de ministeries van Buitenlandse Zaken. Als een van de voordelen van de inzet van universitaire bewerkers bij de edities van het Canadese ministerie van Buitenlandse Zaken werd door Ted Kelly de verhoging van het wetenschappelijke krediet van de uitgaven genoemd. Dit thema keerde later, tijdens de conferentie, herhaaldelijk terug.

Zo wees H.P. Schwarz (universiteit van Bonn, hoofduitgever van de *Akten zur Auswärtigen Politik*) erop dat, hoe wetenschappelijk een uitgave ook is opgezet en welke institutionele en bestuurlijke structuur men ook kiest voor het garanderen van het wetenschappelijk karakter, een groot deel van het publiek altijd twijfels zal blijven koesteren ten aanzien van een bronnenuitgave van de overheid. Bestudering van de Britse uitgave gaf Sidney Asten tijdens de ronde tafeldiscussie van gebruikers aanleiding de Britse bewerkers te vragen of zij misschien met hun publikaties 'the story of your government' in beeld brachten. Enige aanleiding daartoe kon tevens worden gevonden in de ook al tijdens de tweede conferentie door Mrs. Yasamee gemaakte opmerking dat het doel van de Britse uitgave is het binnenlandse en buitenlandse publiek begrip voor het door de Britse regering gevoerde beleid bij te brengen. Anderzijds merkte Bill Slany op dat historici werkzaam bij ministeries van Buitenlandse Zaken binnen hun eigen organisatie bloot staan aan de verdenking minder betrouwbare ambtenaren te zijn omdat ze altijd naar waarheid en openbaarmaking zouden streven.

Openbaarheid

Openbaarheid is een thema dat ook reeds op de twee voorafgaande conferenties ter sprake kwam. Bill Slany (Historian of the State Department) bracht in herinnering hoe enige jaren geleden de *Papers on the Foreign Relations of the United States* ernstig in diskrediet kwamen (er werd zelfs van 'geschiedvervalsing' gesproken) toen in de delen betreffende Iran en Midden-Amerika in het midden van de jaren vijftig de Amerikaanse betrokkenheid bij de omverwerping van buitenlandse regeringen niet gedocumenteerd werd als gevolg van onwil van de Amerikaanse geheime diensten om documenten vrij te geven. Door die kritiek heeft het Amerikaanse congres wetgeving aangenomen die ertoe moet leiden dat de Amerikaanse serie weer volgens zijn oorspronkelijke opzet 'accuraat aen compleet' kan worden. Er zijn nu termijnen gesteld voor de beschikbaarstelling van documenten aan de bewerkers van de serie en beroepsmogelijkheden in geval van weigering.

Niettemin zijn er nog steeds problemen met de geheime diensten. Een van de belangrijkste is dat de CIA officieel slechts erkent ten aanzien van elf landen actief te zijn. Het is daarom de vraag of de wetgeving het beoogde effect heeft. Op dit moment zijn er delen over het Verre Oosten en het Caraïbisch gebied door het historisch adviescomité van de serie afgewezen wegens 'incompleteness'. In elk geval zal het State Department het Amerikaanse congres moeten rapporteren indien de serie niet overeenkomstig de verlangens van de wetgever tot stand kan komen. Intussen is er meer algemene

wetgeving of presidentiële besluitvorming op komst ter beperking van de geheimhouding van documenten.

Volgens de aanwezigen die zich daarover uitlieten, speelt de informatie van de geheime diensten van hun landen een geringere rol in de buitenlandse politiek dan in het geval van de Verenigde Staten. De Amerikaanse geheime activiteiten onderscheiden zich door 'covert operations', gericht op beïnvloeding van de situatie in andere landen. In andere landen ligt het accent meer op de verzameling van inlichtingen over het buitenland.

Een ander probleem waarmee de Amerikaanse serie kampt, is dat van 'privileged information', dat wil zeggen informatie die door een vreemde mogendheid vertrouwelijk is verstrekt. De interpretatie daarvan tendeert in de VS in de richting van een bijzonder strikte uitleg. Zelfs de 'memoranda of conversation' tussen vertegenwoordigers van het State Department en buitenlandse diplomaten, die juist ook voor buitenlandse onderzoekers zo interessant zijn, dreigen door deze uitleg te worden getroffen. In sommige gevallen weigert het State Department zelfs aan regeringen van andere landen te vragen of zij instemmen met vrijgave van documenten die 'privileged information' bevatten, aangezien het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken in zo'n geval niet wenst dat de desbetreffende informatie aan die regering bekend wordt.

Een vergelijkbare ontwikkeling doet zich voor in de Australische en Canadese series met betrekking tot de notulen van Commonwealth-bijeenkomsten. Daarvan worden alleen de woorden die zijn toegeschreven aan de eigen nationale vertegenwoordigers, afgedrukt, zodat de context van het gesprokene en daarmee het gesprokene zelf in het vage blijven.

In de Franse serie is men overgegaan op de vervaardiging van samenvattingen van documenten waarvan de inhoud niet kan worden vrijgegeven. De Franse uitgevers verwachten dat een dergelijke werkwijze minder weerstand bij de gebruiker zal oproepen dan uitgave van documenten waarvan de inhoud ten dele is weggelaten.

In recente delen uit de Canadese serie mochten enkele documenten die geselecteerd waren van de overheid niet worden afgedrukt. Het archief van de voor de vorming van het Canadese buitenlandse beleid niet onbelangrijke Privy Council werd in het geheel niet vrijgegeven.

Archief- en documentselectie

Na kennisneming van de bijdrage van De Graaff werd instemmend gereageerd op het overleg tussen historici en archivariissen dat door middel van de archiefcommissie van het Nederlands Historisch Genootschap tot stand komt. Erkend werd dat hier ook speciaal een taak voor bronnenuitgevers ligt. Beleidsambtenaren hanteren over het algemeen geen lange termijn-visie ten aanzien van bewaring en vakhistorici laten zich teveel door onderzoekstrends leiden. De bronnenuitgevers, bekend met selectieproblemen en meestal georiënteerd op projecten van langere termijn, zouden hier een nuttige functie kunnen vervullen.

Er heerste in een aantal gevallen onbekendheid met of onduidelijkheid omtrent de elders gehanteerde praktijk van archiefselectie. Voor het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken vindt vooralsnog geen archiefselectie plaats. Het ministerie bewaart alles zelf en heeft tot nu toe alleen duplicaten vernietigd. In Canada bestaat voor de gehele overheid een vernietigingspercentage van 95 procent maar van het ministerie van Buitenlandse Zaken wordt 85 tot 90 procent van het archiefmateriaal bewaard. Sinds een jaar werkt het ministerie echter met een systeem van elektronische documenten en het kost de departementale archiefambtenaar handenvol werk de ambtenaren duidelijk te maken dat ook hierop archivalische bewaarprincipes van toepassing zijn. Aanwezige Canadese archiefambtenaren stelden het op prijs, nadat zij bij een eerdere gelegenheid van de zijde van Nederlandse archiefambtenaren bekend waren gemaakt met de PIVOT-werkwijze, dezelfde benadering nu vanuit een standpunt van een Nederlandse historicus belicht te zien.

Onder gebruikers van de documentenuitgaven bestond een sterke roep ten opzichte van bewerkers om toch vooral te blijven selecteren en niet ten prooi te vallen aan technische mogelijkheden om grote bestanden tamelijk ongestructureerd ter beschikking te stellen, bijvoorbeeld langs elektronische

weg. Terwijl de papierproliferatie toeneemt, loopt de onderzoekstijd van professionele historici terug. Voorselectie door middel van een bronnenuitgave wordt daarom op prijs gesteld, ook al zal de schrijver van een monografie uiteindelijk meer bronnenmateriaal willen zien.

Tegenover de aandrag tot scherpe voorselectie door gebruikers stond de ervaring van de bewerkers dat hoe sterker de selectie is, hoe trager de totstandkoming van een manuscript verloopt. Zoals Yasamee in haar lezing zei: 'It is not so much the size of volume which determines editorial costs as the effort that goes into it. Selecting less requires more sifting and greater intellectual effort'.

Volgens de gebruikers moeten bewerkers in de inleiding van selectieve uitgaven wel een — al is het maar ruwe — indicatie geven van het percentage documenten dat zij uit de centrale bestanden hebben geselecteerd. Doen zij dit niet, dan ontstaat bij studenten — en niet alleen bij hen — de illusie dat de documentenuitgaven integraal zijn. Documentenuitgaven moeten, zo werd gesteld, te allen tijde blijven uitnodigen tot daadwerkelijk archiefonderzoek.

Mate van annotatie

Reeds tijdens de workshop ontstond discussie over de mate van annotatie. Dit betrof in de eerste plaats de vraag in hoeverre in voetnoten verwezen moet worden naar andere, aanpalende documenten en dossiers. Vooral in de Britse uitgave is dit gebruikelijk, waarbij bovendien wordt verwezen naar documenten op bijgevoegde microfiches. Gebruikers zeiden grote waarde te hechten aan deze archiefverwijzende functie ('mapping the files'). Voor buitenlandse onderzoekers geldt dit nog meer dan voor de onderzoekers uit het eigen land. Overigens zijn dergelijke verwijzingen alleen nuttig indien men er verzekerd van kan zijn dat de documenten hun laatste stadium van ordening hebben bereikt. Dit kan een probleem worden naarmate uitgaven dichter de actualiteit naderen. In de meeste landen behouden de dossiers en documenten van de rijksoverheid evenwel gedurende hun hele bestaan, ook bij overgang naar het nationale archief, dezelfde ordening.

Een andere vraag was in hoeverre tekstuele wijzigingen in de ontwikkeling van eerste ontwerp naar definitieve tekst van een document in de annotatie vermeld moeten worden. De Nederlandse uitgave gaat hierin het verst door elke wezenlijke wijziging te vermelden. Sommige series, zoals de Amerikaanse, vermelden op dit punt niets, terwijl de Britse bewerkers er tijdens de workshop voor pleitten in dit opzicht 'flexible' te zijn en naar bevind van zaken te handelen. Tijdens de conferentie gaf het gebruikersforum er echter blijk van juist deze vorm van annotatie van belang te vinden en met niet minder dan alles genoeg te willen nemen. Ze wilden ook alle marge-aantekeningen en aanduidingen over wie de lezers van het document waren geweest. De Nederlandse serie vermeldt reeds aantekening van of aan lezers van het document, zoals 'conform', 'gezien', 'ter kennisgeving aan de juridische afdeling'. Naar het oordeel van de gebruikers moeten documenten niet als kant en klare bescheiden worden gepresenteerd maar als uitkomsten van een besluitvormingsproces waarin verschillende invloeden herkenbaar worden.

Verder drongen de gebruikers erop aan in de personenindex in elk geval de functie van personen aan te geven in het behandelde tijdvak. Dat is vooral voor studenten erg nuttig, aangezien zij dergelijke kennis vaak niet paraat hebben. Ook het gebruik van organogrammen van de centrale instituties uit de uitgave wordt aanbevolen. In twee Canadese delen is dit reeds geschied. De Nederlandse serie voorziet hierin door vermelding van de belangrijkste bij de besluitvorming betrokken ambtenaren en hun institutionele achtergrond.

Thematische of chronologische uitgave

De discussie over de problematiek 'thematisch versus chronologisch' is herhaaldelijk gevoerd onder uitgevers van documenten met betrekking tot de buitenlandse politiek, zonder dat een eenduidige conclusie te trekken viel. Van gebruikerszijde werden tijdens de derde conferentie pleidooien gehouden voor elk van beide. Een chronologische benadering dient vooral het wetenschappelijk onderwijs doordat aan studenten getoond kan worden dat buitenlandse politiek 'on the run' wordt gemaakt; een aspect van buitenlandse politiek dat hen interesseert, bijvoorbeeld Canadees-Amerikaanse relaties, is slechts

één van een scala aan onderwerpen die tegelijkertijd in een ministerie van Buitenlandse Zaken aan de orde komen. Bovendien weten gebruikers bij een chronologische benadering zich gegarandeerd van een bredere weergave van de buitenlandse politiek ('total coverage') dan bij een thematische.

Aan de andere kant wordt een thematische uitgave door studenten over het algemeen boeiender gevonden en heeft deze het voordeel dat een groter tijdvak kan worden bestreken. Van bewerkerszijde werd daaraan toegevoegd dat met thema-uitgaven ook gemakkelijker andere marktsectoren dan uitsluitend politicologen, historici en geschiedenisstudenten kunnen worden bereikt (journalisten, diplomaten, regiodeskundigen, etcetera), vooral naarmate de kloof tussen actualiteit en bronnenuitgave kleiner wordt.

Verbreiding van de markt

Om een breder publiek te bereiken werd ervoor gepleit om de documentenuitgaven een minder 'forbidding' karakter te geven dan zij thans hebben. In Australië worden nu voor het eerst twee versies van een deel vervaardigd: één op de traditionele manier en één met een in het oog springende, zachte omslag en illustraties. De inhoud verschilt niet. Er werd opgemerkt dat voor onderwijsdoeleinden het aantal documenten beperkt zou kunnen worden. Een overweging zou kunnen zijn om voor dat doel uit meerdere delen een selectie van de allerbelangrijkste documenten te maken.

Over de prijselasticiteit van bronnenuitgaven waren de meningen verdeeld. De Britse ervaring leek te suggereren dat deze gering was. De Franse uitgave onderging na een prijsverlaging met 75 procent per deel (van 280 naar 70 gulden) een vertienvoudiging van de afname.

Desktop publishing

Keith Hamilton (Historical Branch van het Britse Foreign and Commonwealth Office en bewerkster van de *Documents on British Policy Overseas*) besprak de ervaringen van de Britse bewerksters met desktop publishing. Na de introductie ervan waren deze aanvankelijk gunstig geweest. De drukkosten waren als gevolg daarvan met een derde gedaald, zodat zelfs de ratio om bepaalde documenten op fiche te publiceren in plaats van op papier begon weg te vallen. Ook de duur van de productie van een manuscript liep terug, van negen naar zeven maanden. Na verloop van tijd bleken echter de nadelen. Een van de kleinste was nog dat door het werken met meerdere computereenheden, bijvoorbeeld enkele met A4-schermen, het risico toenam dat als gevolg van onvolledige kopiëring of het gelijktijdig op meerdere eenheden werken aan hetzelfde bestand stukken tekst niet in het uiteindelijke manuscript bleken te zijn terecht gekomen.

Een groter nadeel bleek dat de opzet van het hele systeem sterk had geleund op een meer dan gemiddelde secretaresse en een tijdelijke assistent-bewerkster. Na hun vertrek bleken de resterende secretaresses voortdurend begeleid te moeten worden en van instructies te worden voorzien. Ook kwam een deel van het werk nu neer op de bewerksters, waardoor hun werkzaamheden gedeeltelijk niet langer in overeenstemming waren met hun functieomschrijving. Bovendien werden bewerksters herhaaldelijk geconfronteerd met technische vraagstukken waarvan de oplossing hun eigenlijke werkzaamheden gedurende langere tijd stillegden.

De vele keuzemogelijkheden bij desktop publishing droegen voorts het risico in zich dat bewerksters en secretaresses zich gingen uitputten in het uitproberen van tal van varianten. De neiging om tussentijds het resultaat op papier te zien nam ook sterk toe, zodat het papierverbruik drastisch steeg. Daar komt nog bij dat de Britse bewerksters zich niet al te zeer bekommeren om een huisstijl; eenheid van stijl per deel wordt door hen al heel mooi gevonden. Uiteindelijk zagen de Britse bewerksters nog wel voordelen voor desktop publishing in de aan de edities gerelateerde uitgaven, zoals hun *Occasional Papers* of de door hen verzorgde *Newsletter*.

Cd-rom

Greg Donaghy (Historical Section van de Corporate Communications Division van het Canadese Department of Foreign Affairs and International Trade) besprak tijdens de workshop op basis van

een verkennende studie voor- en nadelen van het gebruik van cd-rom. Als gevolg van de vooral na 1945 opgetreden papierproliferatie bij de overheid is onder meer door de Canadezen de mogelijkheid in ogenschouw genomen om documenten op cd-rom te publiceren. De ervaring van enige bewerkers was overigens dat in hun land de sterkste groei in de documentenproductie bij de overheid is opgetreden tussen 1945 en 1960. In de jaren zestig en zeventig zou de stijging slechts marginaal zijn.

Door de sterke toename van het aantal beschikbare documenten kan geen enkele uitgave over de naoorlogse periode, hetzij thematisch hetzij chronologisch geordend, met uitzondering misschien van de voortdurend uitdijende *Papers on the Foreign Relations of the United States*, nog langer pretenderen het totale terrein van de buitenlandse politiek te bestrijken. In een aantal landen is er daarom onder meer van afgezien de besluitvormingsprocessen te documenteren. Men volstaat met de presentatie van de beleidsuitkomsten. Bovendien worden historische secties bij de ministeries van Buitenlandse Zaken, veelal na eerdere aderingingen, nog steeds bedreigd met personele inkrimpingen.

Door dergelijke ontwikkelingen is de verleiding groot om documenten, ongeannoteerd op cd-rom te produceren. Cd-rom biedt een aantal voordelen. Ten eerste, de grote opslagmogelijkheid: er passen op één cd-rom 720 megabytes ofwel tientallen RGP-delen. Ten tweede is het onmogelijk om het document te manipuleren; men kan namelijk niet schrijven op een cd-rom-schijf. Bij een aantal andere middelen van elektronische beschikbaarstelling van producten is dat risico wel aanwezig, waardoor op een gegeven moment door de gebruiker gemanipuleerde kopieën in omloop kunnen raken met als gevolg een teloorgang van de integriteit van de uitgave. Ten derde, cd-rom is gestandaardiseerd. Ten vierde, het gebruik van cd-rom is goedkoop. De leesapparatuur kost slechts enkele honderden guldens. In een groot percentage van de nieuwe computers is de cd-rom-apparatuur reeds ingebouwd. Ook de productieprijzen van de schijven zelf zijn de laatste jaren aanzienlijk gedaald. Noord Amerikaanse bibliotheken blijken bovendien in hoge mate voorzien te zijn van cd-rom-leesapparatuur.

Daarnaast zijn er een aantal nadelen. Toevoeging van ontsluitingsmogelijkheden aan de cd-rom-schijf leidt tot een drastische kostprijsverhoging. Een ander probleem is de duurzaamheid. Hoewel een duurzaamheid van enkele tientallen jaren tot een eeuw voor een cd-rom-schijf gegarandeerd is, valt niet te zeggen of de bijbehorende hardware een zelfde duurzaamheid zal kennen. Grootste bezwaar van de gebruikers tegen cd-rom-gebruik is de neiging die zou ontstaan om grote hoeveelheden archiefmateriaal ongestructureerd aan te bieden.

Vooralsnog lijkt cd-rom dus vooral geschikt voor de beschikbaarstelling van afgesloten series op een handzaam formaat. In de Verenigde Staten zal dit binnenkort bijvoorbeeld gebeuren met de *Lincoln Legal Papers* en de *Papers of Thomas Jefferson*. Tevens wordt overwogen om de 35 delen van de *Papers on Foreign Relations of the United States* betreffende de periode-Kennedy (1961-1963) behalve in boekvorm ook op cd-rom uit te brengen.

Microfiches

Een reeds langer bestaande methode om de papierproliferatie op te vangen is de productie van documenten op microfiches. Daaraan kleven een aantal van de bezwaren die hierboven reeds werden genoemd in verband met cd-rom. Daar komt nog bij dat de vervaardiging van microfiches duur is. In Groot-Brittannië bijvoorbeeld vormt door verlaging van de kosten van papieren uitgaven de productie van microfiches nauwelijks nog een besparing. Bibliotheken kiezen er uit beveiligingsoverwegingen vaak voor om de microfiches afzonderlijk van de documentenuitgaven op te bergen en wel achter slot en grendel. De toegankelijkheid van de uitgave komt dan in gevaar.

Hedendaagse historici geven er ook de voorkeur aan materiaal thuis of op hun bureau te bestuderen, eventueel van achter hun computer; ze wensen, zoals ter conferentie werd opgemerkt, liever niet langdurig in een bibliotheek te vertoeven. Bovendien is het relatief lastig zoeken op microfilms en microfiches. Gold dit bezwaar reeds voor een oudere generatie van historici, een jongere generatie, gewend aan snelle elektronische zoekacties, tilt hieraan nog zwaarder.

Plannen voor nieuwe series

In Duitsland is men enkele jaren geleden begonnen met een nieuwe serie die aanving in 1963 om aldus een reeks te krijgen die dertig jaar achter de actualiteit zou aanlopen. Inmiddels zijn er plannen om het gat tussen 1949 en 1962, dat aldus ontstond, door middel van een nieuwe serie te 'dichten'. Een dergelijke serie heeft prioriteit boven de opzet van een reeks over de buitenlandse politiek van de voormalige DDR.

In Frankrijk is nu ook besloten het 'gat' te dichtten tussen 1939 en 1954. Dit is mogelijk doordat het archief van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken, dat aanvankelijk grote lacunes voor dit tijdvak kende als gevolg van onder meer oorlogshandelingen, inmiddels grotendeels gereconstrueerd is.

Omdat eerder al Italië en Zwitserland besloten hadden de lacunes in de tijd die waren ontstaan doordat bij de aanvang van een nieuwe serie een sprong in de tijd was gemaakt, op te vullen, lijkt nu alleen Groot-Brittannië een dergelijk hiaat te behouden en wel voor de periode 1939-1945, toch niet de minst belangrijke uit de Britse buitenlandse politieke geschiedenis. De Britten schijnen vooralsnog niet van plan dit gebrek te verhelpen. Integendeel, zij overwegen hun thans lopende reeks 1945-1955 te laten volgen door een serie die in de tijd zeer dicht achter de actualiteit aanloopt. Daarmee zou vanaf 1955 een nieuw gat in de reeks ontstaan.

In zowel Groot-Brittannië als Australië dreigen de ministeries die verantwoordelijk zijn voor de bronnenuitgaven deze edities om te vormen in een soort 'current policy'-serie, zoals Israël, Zweden, de Verenigde Staten en tot voor kort Nederland (in de vorm van het *Jaarboek van het ministerie van Buitenlandse Zaken*) die kenden. In de VS staat deze serie op het punt te worden afgeschaft.